

PRIKAZI

Mahmud Derviš, SABRANA DJELA, POEZIJA, I-IV, prijevod s arapskog: Džemo Redžematović, Horizonti – centar za međukulturalno razumijevanje, Podgorica 2022, 510+478+400+278 str.

Godine 2008, na 47. *Sarajevskim danima poezije* imao sam čast da budem jedan od domaćina (i pozivar) Mahmudu Dervišu u Sarajevu. Tom prilikom Derviš je dobio specijalno priznanje “Bosanski stećak” i na svečanom uručanju priznanja čitao sam svoj promotivni tekst pod naslovom “Pjesnik i metafora”. Danas, nakon niza godina, preda mnom su četiri obimna toma sabranih pjesničkih djela Mahmuda Derviša.

U vrijeme kada je Derviš boravio u Sarajevu, postojala je na našem jeziku samo jedna knjiga njegovih pjesama (*Otpori*, Bagdala, Kruševac, 1984, izbor i prijevod: Esad Duraković). Kasnije je Mirza Sarajkić objavio knjigu Derviševih pjesama (*Beskraj od trnja*, Zalihica, Sarajevo, 2008), ali je uradio i izvrsnu doktorsku disertaciju koja je objavljena pod naslovom *Poetika otpora u djelu Mahmuda Derviša* (Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2019).

Dakle, recepcija djela M. Derviša u nas nije do sada bila prebogata, ali jest bila, srećom, u fokusu kompetentnog Mirze Sarajkića. Sada se odjednom

pojavljuju čak četiri obimna toma Derviševe poezije, u prijevodu Džeme Redžematovića za čiju prevodilačku produktivnost – moram priznati – nisam znao do ovoga naročitog poduhvata. Prevodilac Derviševih pjesama s arapskog jezika je svršenic Al-Azhara (time želim ukazati na njegove kompetencije u domenu poznavanja izvornikova jezika).

Predgovor u prvoj knjizi je iz pera Mirze Sarajkića (str. 5-8). Ova obimna knjiga (na 510 str.) prinosi Derviševu poeziju u deset zbirki, nastalih u periodu 1964–1983. godine. Druga knjiga (na 478 str.) nudi nam osam Derviševih zbirki pjesama nastalih 1984–1999. godine. Treća knjiga (na 400 str.) donosi pet zbirki pjesama nastalih 2000–2009. godine. Najzad, četvrta knjiga (278 str.) obuhvaća Dervišev (poetski) *Dnevnik* i *Neobjavljene pjesme*.

Ovoj deskripciji projekta valja dodati da je prevodilac u prvoj knjizi dao sumarnu biografiju Mahmuda Derviša, pod naslovom *Bilješke o životu Mahmuda Derviša* (str. 493-500), te popis nagrada i počasti koje je pjesnik dobio (str. 501-502).

Valja napomenuti da u ovome obuhvatnom korpusu nedostaju dvije zbirke pjesama: *Ptice bez krila* (1960) i *Dnevnik palestinske rane* (1969), te da se zbog toga problematizira zajednički naslov *Sabrana djela*, pri

čemu se misli na sabrana poetska djela, jer je Derviš pisao i neke druge književne žanrove. Naslov *Sabrana djela* upućuje na cjelokupan Dervišev opus, bez obzira na to što u podnaslovu svakog sveska stoji: *Poezija*, jer čitalac očekuje da nađe i na svezak s nekim Derviševim romanom/romanima i dr. Na to obavezuje zajednički naslov *Sabrana djela*. Osim toga, izostanak makar jedne pjesničke zbirke ne dopušta naslov *Sabrana djela*.

Bez obzira na navedeni propust, neotklonjiv dojam pri susretu s ovim izdanjem velikog dijela Derviševa opusa jest impresivnost, začudnost u punom pozitivitetu te riječi. Taj dojam ne napušta recipijenta ni kasnije, posebno recipijenta koji ima dovoljno znanja o modernoj i savremenoj arapskoj književnosti, te o izuzetnom značaju Derviševa opusa u njoj. Riječ je o jedinstvenom poetičkom fenomenu *poezije otpora* u arapskom svijetu, možda i u svijetu uopće, premda se cjelokupna poezija Derviša ne svodi na *poeziju otpora*. Naime, minula su vremena kada se poezija u svijetu recitirala na velikim mitinzima, u Latinskoj Americi čak na stadionima. To divno doba nemjerljive ljepote i snage, poetizacije svijeta, uveliko je iza našeg kulturalnog i civilizacijskog horizonta, a potom dolazi *poezija otpora* koju najuvjerljivije predstavlja upravo rani opus Mahmuda Derviša. To je ono herojsko doba u kojem su porobljeni i obespravljani, stalnom nasilju izloženi Palestinci na okupiranim teritorijama ohrabivali se međusobno pisanjem i recitiranjem poezije u dubokoj ilegali: ona bijaše eliksir, sredstvo otpora bespomoćnog naroda

protiv nezamisliva nasilja okupatora. Ma koliko zvučalo nadrealno, istinito je da su cionističke okupacijske vlasti progonile pjesnike i zabranjivale poetske recitale na kojima je Derviševa poezija predstavljala posebno osviješten, artikuliran glas. Takvo stanje u Palestini u 20. vijeku ne samo da liči nego ono zaista jest mitsko: kasidom, ili estetskom argumentacijom protiv zlikovaca i usavršenog terora. Nije mi poznato da je taj fenomen još uvijek dovoljno istražen, da je istraživački zasićen. I to je jedan od razloga koji Dervišev opus čine apsolutno posebnim.

U tome vremenu i kontekstu, u tome pulsu, kao da je vaskrsela antička kasida koja bijaše najveća plemenska vrijednost: estetska, emocionalna, društvena, čak i kognitivna.

Dakle, Derviševa poezija je zbog mnogo razloga jedinstvena umjetnička i kulturalna pojava u modernom arapskom svijetu, u njegovoj savremenoj književnosti, i zbog toga je uvođenje Derviševa bezmalo cjelokupnog pjesničkog opusa u našu književnost i kulturu prvorazredan događaj. Nužno je kulturnu javnost na našem "jezičkom prostoru" višekratno upozoravati na ovaj događaj, jer nakon njega ništa više nije isto u odnosima dviju književnosti. Uprkos tome što relativno dugo stižu k nama prijevodi arapske književnosti, najšira javnost na našem "jezičkom prostoru" prikraćena je u poznavanju onoga univerzuma koji nazivamo arapskom književnošću. Sretna je okolnost, evo, da je upoznajemo preko njenih najboljih predstavnika, jer u međukulturalnim kontaktima nije

važan samo kvalitet prijevoda nego – čak i prije toga – kompetentnost izbora. To su dva ključna aspekta istog vrijednosnog sistema.

Prevodilac Redžematović je zadovoljio oba aspekta ili kriterija: njegovo opredjeljenje za poeziju Mahmuda Derviša je izvrsno, a njegovi prijevodi Derviševih pjesama su vrlo čitljivi.

Ovo izdanje ima izvjestan broj tehničkih propusta, od čijeg daljeg navođenja sam odustao jer sam ponesen općim značajem projekta. Propusti tehničke naravi bit će ispravljeni – nadati se – u novom izdanju. Najzad, uvjeren sam da oni “idu na dušu” redaktora (kojih ima čak šest) i urednika više nego autora.

Esad Duraković

Olga Vladimirovna Sarigöz, *Praktičeskaja grammatika sovremenogo tureckogo jazyka* (v dialogah i tablično-shematičeskijah objasnenijah) // *Praktična gramatika suvremenoga turskog jezika (u dijalogima i tabličnim objašnjenim)*, URSS, Moskva, LENAND 2022, treće prerađeno izdanje, 426 str.

Olga Vladimirovna Sarigöz, magistra pedagoških znanosti u području metodike stranih jezika (s naglaskom na turski jezik), rođena je u Minsku. Autorica je većega broja radova o turskome jeziku i gramatike koja je najprije izašla u Bjelorusiji, a potom i u Moskvi, na ruskom jeziku. Sudjelovala je na većem broju znanstvenih skupova s izlaganjima o frazeologiji turskoga jezika, neverbalnoj

komunikaciji, jezičnim stereotipima u turskom jeziku, načinima obraćanja na turskom i dr. Specijalizirala se u izradi gramatika za učenje turskoga jezika, dvojezičnih rječnika i rječnika frazeoloških izraza. Predavala je turski jezik na nekoliko sveučilišta u Minsku, a bavi se i sudskim prevođenjem. Gramatika koju prikazujemo ima 426 stranica, a sastoji se od četrnaest poglavlja i četiri priloga.

U kratkoj uvodnoj riječi autorica navodi da je gramatika koju prikazujemo njezin treći udžbenik turskoga jezika i da je nastao na temelju knjiga koje je ranije objavila. Najnovije izdanje je prerađeno i dopunjeno novom građom, ali su struktura i način na koji se građa izlaže ostali isti. Autorica je, kako i sama kaže, gramatička izlaganja potkrijepila novim primjerima, kratkim tekstovima, anegdotama i dijalogima iz razgovornoga jezika te tablicama sa shematskim prikazima sintaktičkih konstrukcija koje se razlikuju u turskom i ruskom jeziku. Pritom je metajezik gramatike nastojala učiniti što jednostavnijim jer ju je namijenila ponajprije nelingvistima.

Budući da se autorica fokusira na razvijanje jezične kompetencije korisnika gramatike, svako je poglavlje zasnovano na posebno odabranoj jezičnoj građi, ponajprije na dijalogima i anegdotama. Na nižoj razini obrađeni su padežni nastavci i jednostavna glagolska vremena, dok viša obuhvaća složenije morfosintaktičke oblike te uključuje primjere iz klasičnih djela turskih pisaca.

Prvo poglavlje gramatike (str. 12-55) posvećeno je imenicama i

imeničkim kategorijama (rod, broj, padež). Kategorija broja uključuje sufiks -lAr za izražavanje diferencirane množine i nulti gramatički morfem (-Ø) za izražavanje nespecificirane i vrsne množine. U potpoglavlju (1.3) govori se o padežima, njihovim značenjima te o rečeničnim funkcijama padežnih oblika imenice i imenskih sintagmi. Iza toga slijede imenske kategorije posvojnosti (1.4) i atributne imenske sintagmame koje se tradicionalno nazivaju genitivnim vezama (1.5).

Za razliku od drugih deskriptivnih gramatika, u ovoj gramatici nema posebna poglavlja o fonetici i fonologiji turskoga jezika. Naime, autorica u pojedinim poglavljima daje kraća objašnjenja o glasovnim promjenama na morfonološkoj razini, dakle u spoju leksički+gramatički morfem. Odabir takvoga pristupa zasigurno proizlazi iz odabira metodičkoga pristupa, koji je posve fokusiran na učenje i usvajanje turskoga jezika, zbog čega je knjiga bliža udžbeniku negoli deskriptivnoj gramatici, premda to nimalo ne umanjuje njezinu kvalitetu. Knjiga je, kako i sama autorica ističe, namijenjena i početnicima koji sami žele naučiti turski jezik.

U drugom se poglavlju (str. 58-63) govori o kvazipostpozicijama, značenjima kvazipostpozicijskih sintagmi i njihovim funkcijama u rečenici. U trećem je fokus na značenju posvojnih pridjeva tipa *ben-im-ki*, njihovoj deklinaciji i rečeničnim funkcijama, npr. *Ahmet, cevaplarımı onunkiyle karşılaştırdı* ("Ahmet je usporedio moje odgovore sa svojima.") U istome potpoglavlju autorica obrađuje i

priloge koji se tvore na sličan način, to jest pomoću sufiksa -ki, npr. *geçen hafta-da-ki konferans* "konferencija od prošloga tjedna" (str. 64-67).

U četvrtom poglavlju gramatike (str. 68-97) obrađeni su pridjevi i pridjevske sintagme, poimeničenje pridjeva (*Orada üç kalem var. Bana siyah-ı-nı ver.* /"Ondje su tri olovke. Daj mi crnu."), načini intenzifikacije pridjevskog značenja (*kara kara i güzel mi güzel*) te pridjevski reduplikati tipa *boş > bo-m-boş* "posve prazan". U tabeli (str. 71-75) naveden je velik broj takvih reduplikata, među njima i oni koji se rijetko susreću, npr. *da-p-dar oda* "sobičak", *du-s-duru sular* "kristalno čiste vode", *ta-p-tath* "presladak", *to-r-top* "posve okrugao, okrugao kao lopta" itd. Unutar ovoga poglavlja (iako se o imenicama i prilozima govori kasnije) uvršteni su iz nekoga razloga i imenski reduplikati, npr. *Sen git çaya çerez merez al.* ("Idi i kupi grickalice za čaj." str. 77); *Kadın, kız, ihtiyar takım takım geliyorlar* ("Žene, djevojke i starci dolaze u grupama." str. 93); *Benim soyum sopum belli.* ("Zna se kakvoga sam porijekla." str. 92).

U petome poglavlju (str. 98-107) govori se o zamjenicama, a u šestom (str. 110-114) o brojevima (glavnim, rednim, distributivnim i decimalnim, procentima, poimeničenju pridjeva u konstrukcijama tipa *arkadaş-lar-ımdan bir-i* "jedan od mojih prijatelja", *iki-si* "oba" i dr. Primjeri su dobro odabrani i objašnjeni, posebice u rečenicama koje se strukturno razlikuju od bliskoznačnih primjera u europskim jezicima te stoga stvaraju poteškoće neizvornim govornicima

turskoga jezika, kao npr. *Ne-n var bugün?* “Što ti je danas?”; *Ben senin ne-yim?* “Što sam ja tebi?”; A) *Bu şirketin ne-si-siniz?* “Koji posao obavljate u ovoj firmi?”; B) *Kapıcı-sı-yım.* “Ja sam vratar.” Među primjerima ima i duhovitih, preuzetih iz anegdota ili pak razgovornoga jezika, npr. A) *Efendim, neden İngiliz Dışişikiler Bakanı'nın elini sıktınız?*; B) *Nere-si-ni sıkacaktım kardeşim?* A) “Gospodine, zbog čega ste stisnuli ruku engleskoga ministra vanjskih poslova?”; B) “A što sam mu drugo trebao stisnuti, brate (mili)?!”

U sedmome poglavlju obrađeni su prilozi i njihovo stupnjevanje (str. 117-119), a u osmome tvorba riječi (str. 120-131).

Deveto je poglavlje najopsežnije (str. 132-279) zbog toga što se u njemu govori o glagolima, odnosno jednostavnim i složenim glagolskim vemenima. U složena gl. vremena autorica ubraja i perifrastrične oblike *-yor olacak, -mİş oluyor, -mİş olur, -mİş olacak.* Posebna pažnja posvećena je izražavanju subjektivne modalnosti (*-yor-muş, -r-mİş, -(y)AcAk-mİş, -mİş-mİş* i dr.), kao i subjektivnoj modalnosti u gl. načinima: *gel-meliymiş, gel-e-yymiş, gel-se-yymiş.* Nadalje slijedi izlaganje o modalnosti na *-dİr,* niječnoj modalnost *değil* (*Koyde at yok değil ya!* “Ta nije da u selu nema konja!”), kojom se izriče i pojačana afirmacija, npr. *Sen onu hiç sevmiyor değilsin.* “Nije da ga nikako ne voliš.”

Nakon modalnih formi autorica se posvećuje glagolskom liku i analitičkim glagolskim oblicima kao što su *söyle-yi-verdi, ol-a-geldik, düşün-e-dur, şaş-a-kaldı, öl-e-yazdık,*

yalvar-a-gördü i dr. Perifrastričnim oblicima (*-mİş olmak, -mİş bulunmak, -(y)AcAk olsa, -r /-maz oldu* (*ohuyordu*), *uyuyor olacak, uyumuş olacak* itd.) i njihovim vidskim i modalnim značenjima posvećena je posebna pozornost.

U istome poglavlju autorica govori i o glagolskim reduplikatima tipa *bakıp bakıp, girip çıkıp, gidip gelmek, sora sora, yapmıyor yapmasına, gitti gidecek,* poredbenim konstrukcijama tipa *anlıyor gibi, gidecek gibi* te glagolskim imenicama na *-dİk,* i *-(y)AcAk,* njihovim sintaktičkim funkcijama (subjektivnoj, objektivnoj, dopunskoj i predikatnoj), kao i o konstrukcijama vremenskog, dopunskog, poredbenog i drugih značenja (*-dİğİ gibi, -dİğİ zaman, -dİğİndA, -dİğİndAN beri, -dİğİ halde, -dİğİnA göre, -dİğİ kadar, -dİğİ takdirde, -yAcAğİ yerde, -yAcAğİnA, -yAcAğİ kadarıyla* i dr.)

Deseto poglavlje (str. 279-289) posvećeno je participima na *-(y)An, -mİş, -(y)AcAk* i njihovim perifrastričnim oblicima s participom *olan* (*gelmiş olan, katılacak olan*) i dr., a jedanaesto (str. 291-310) gerundima na *-(y)A, -(y)ArAk, -dİkçA, -(y)IncA, iken, -(y)Ip, -mAdAn, -(y)All, -dİktAn* sonra i dr.

Postpozicije su tema dvanaestoga (str. 312-329), uzvici trinaestoga (str. 330-339), a veznici četrnaestoga poglavlja (str. 339-346). U dodatak s naslovom *Prilozi* uvrštene su turske kratice (str. 347-365), popis najfrekventnijih glagola s valencijama (str. 366-423) te aforizmi i poslovice na kojima se provjerava usvojeno znanje turskoga jezika.

Praktičeskaja grammatika so-vremennogo tureckogo jazyka Olge Vladimirovne Sarigöz, prevoditeljice i magistre pedagoških znanosti u području metodike stranih jezika, za svaku je pohvalu zbog inovativne koncepcije gramatike koja je ujedno i izvrsno koncipiran udžbenik. Treba spomenuti i to da autorica povremeno kontrastira turski i ruski jezik, čime izvornim govornicima ruskoga jezika dodatno olakšava učenje i usvajanje stranoga jezika koji je ne samo po ustroju, nego i po sintaktičkim i semantičkim kategorijama posve različit u odnosu na njihov materinji jezik.

Ekrem Čaušević

Amina Šiljak-Jesenković, RE/KONSTRUKCIJA PRIČE O LJ/LJUBAVI: FABULE I IZBOR STIHOVA IZ MESNEVIJA U PRIJEVODU NA BOSANSKI JEZIK, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Posebna izdanja LXVIII, Sarajevo, 2023, 570 str.

Dugogodišnja posvećenost naučnika jednoj temi, kao i kontinuitet objavljivanja rezultata tog predanog rada, pokazatelji su najprije neiscrpnosti određenih korpusa istraživanja, potom valjanog odabira teme i naučnog aparata i metodologije uz pomoć koje će se ovladati nedovoljno istraženim i osvjetljenim fenomenima te, na koncu, jednog dugotrajnog stjecanja stručnih vještina i specijaliziranih znanja. Knjiga koja je pred nama posljednja je u nizu takvog rada i ona

je svojevrsan “pečat” trilogije koja se slobodno može smatrati svojevrsnom “enciklopedijom ljubavne mesnevi-je” na ovom govornom području. U prethodno objavljenim studijama dr. Amine Šiljak-Jesenković – *Uvod u historiju i teoriju književnosti mesnevi-je na turskom jeziku* (Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2017) i *Odrizi ljubavnih mesnevi-ja u stihovima bošnjačkih divanskih pjesnika* (Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016), predstavljen je historijski pregled razvoja forme mesnevi-je u književnosti na turskom jeziku, osnovne bilješke o strukturi, gramatici i semantici ovih narativnih spjevova i dijalogiziranju bošnjačkih divanskih pjesnika osmanskog perioda, sa najznačajnijim mesnevijama ove bogate književne tradicije. Ovom studijom autorica predstavlja sadržaj ljubavnih mesnevi-ja ranog anadolskog turskog i osmanskog perioda, ukazujući i na porijeklo ovih priča. Sam korpus obuhvata vrlo širok geografski i vremenski raspon, pa i ne čudi što je brojnost autora i njihovih djela bila jedan od ključnih izazova tokom rada na studiji. Ono što predstavlja naročitu vrijednost ovog izdanja je fragmentarni prijevod stihova o Lj/ljubavi, iz pera autorice. Imajući u vidu simboliku broja 19 u orijentalno-islamskom kontekstu, postaje sasvim jasno zašto je odabran upravo ovaj koncept predstavljanja priča. Važno je napomenuti da je, kako i sama autorica u Uvodu naglašava, svaka od 19 ljubavnih mesnevi-ja predstavljena razmjerno obimu korpusa. Autorica u svakom pojedinačnom poglavlju,

kod svake od predstavljenih inačica ljubavnog spjeva tematiziranog određenim poglavljem, referira na kritičko izdanje koje je koristila, kao i na najznačajnije rukopisne primjerke spomenutih djela.

U ovom kratkom osvrtu ne nudimo detaljan sadržaj svih devetnaest poglavlja, ali želimo ga barem kumulativno predstaviti, prema korpusu, ali i istraženim i analiziranim pitanjima koja su okupirala autoricu ove knjige. Prvo i najobimnije poglavlje posvećeno je priči o Jusufu i Zulejhi, najpopularnijoj među mesnevijama ove književne tradicije. Ta priča svoj izvor nalazi u kur'anskom i starozavjetnom kazivanju o poslaniku Jusufu i njegovom ocu Jakubu. Kako sama autorica ističe, veliki je broj autora mesneviije o Jusufu i Zulejhi, počevši već od 13. stoljeća, kako u kontekstu Islamskog Parnasa, tako i u narodnim književnim tradicijama Tatara, Azera, Baškurda i Kazaka. Korpus mesneviija čine djela najznačajnijih autora: Şeyyada Hamze, Darira iz Erzuruma, Süle Fakiha, Nahifija, Hamdullaha Hamdija, Ahmeda Şemseddina Kemâlpaşazâdea. U predstavljanju sadržaja pobrojanih mesneviija i njihovoj analizi autorica odlično zapaža da su se pojedini autori koristili i tefsirima Kur'ana (najčešće Ibn Abbasov tefsir), ali i usmenim predajama. Osim toga, u tom predstavljanju autorica svaki put konzistentno predstavlja cijelu fabulu, kako bi čitalac mogao jasno uočiti i diferencirati one dijelove koji su svojevrsni "pečat" autora i kojima se pojedini autor i njegovo djelo izdvajaju u odnosu na ostale. Na primjeru

mesneviije Kemâlpaşazâdea autorica prepoznaje jasne mizoginijske opaske (*Šta može biti ženska pamet i riječ ženina /muškarac je onaj koji se ne pokorava ženskim riječima*). Ono što dodatno usložnjava analizu ove priče je širok spektar likova/karaktera, kao i priča unutar okvirne priče mesneviije. Sve te priče i svi njihovi protagonisti u funkciji su predstavljanja nekoliko vrsta ljubavi (ljubav oca prema sinu, ljubav i strah od Boga, ljubav prema suprotnom spolu itd.) Autorica u posljednjem dijelu ovog poglavlja nudi vlastito razumijevanje karaktera glavnih likova mesneviija o Jusufu i Zulejhi kroz njihovo "putovanje ka Cilju", poentirajući da se u njihovim karakterima "zrcale i svojstva njihova Gospodara" (Onaj koji voli i voli da bude voljen, Ljepota, Pravednost, Snaga, Milostivost, Blagost i mnoga druga svojstva). S obzirom na kompleksnost pristupa ključnim tačkama ovog narativa, kao i obim ovog poglavlja, s pravom možemo tvrditi da bi ono samo po sebi moglo biti zasebna studija. Ipak, cijeneći autorčinu viziju najpogodnijeg koncepta predstavljanja fabula svih narativnih spjevova, ovo poglavlje ima svoju opravdanost u ovoj studiji.

Sljedeća poglavlja su srazmjerno obimu korpusa predstavljena kao priče sa sljedećim parovima protagonistima: Husrev i Širin, Lejla i Medžnun, Iskender i Gulšah, Vamik i Azra, Edhem i Huma, šejh San'an, Huma i Humajun, Suhejl i Nevbahar, Huršid i Ferahšad, Varka i Gulšah, Ferruh i Huma, Džemšid i Huršid, Mihr i Mah, Hajal i Jar, Slavuj i Ruža, Ljepota i Ljubav. Svaka od ovih

ukupno 19 priča bila je predmetom brojnih znanstvenih djela, studija i enciklopedijskih bilješki i članaka. Ono čemu autorica poklanja posebnu pažnju je i prisutnost tih priča u književnosti na perzijskom jeziku, kao i književnosti na turskom jeziku, te uprizorenju nekih od njih u tzv. *teatru sjenki*. Time je ukazano na posebno mjesto i recepciju ove priče u duhovnim tekovinama turskoga podneblja. Kako je stvaralaštvo autora sa ovih prostora jednako bitno u kontekstu književnosti Islamskog Parnasa, Šiljak-Jesenković u korpus uvrštava i mesnevice Alaudina Sabita Užičanina (*Edhemname*) i Hasana Zijaije Mostarca (*Pripovijest o šejhu Abdurezzaku*).

Vrijedan zaključak, koji može biti generalni zaključak za svih devetnaest priča, je da je riječ o tesavufskoj Ljubavi koja, premda nastaje iz sjemena ljudske ljubavi, “kroz borbu glavnih junaka, kroz kušnje, kroz odupiranje izazovima ovosvjetskoga, kroz odnos prema sredini, kroz trpnju, kroz moralnost, kroz odanost, kroz vjernost – preko potiranja jastva u smrti – ona se brusi do oživljenja u Božanskoj ljubavi.”

Kada je riječ o priči o Slavuju i Ruži te Leptiru i Svijeći, čini nam se naročito važnim napomenuti da su protagonisti ove priče najfrekventniji “parovi” simbola u divanskoj književnosti. Ove primarne metafore toliko su prisutne u cjelokupnom poetskom stvaralaštvu ove epohe, da su vremenom dobile status simbola, odnosno *mazmuna*, a u kontekstu ljubavnih mesnevića, kao dužih narativnih spjevova, one su “izrasle” u

protagoniste priče o putu do sjedinjenja sa Voljenim/Voljenom.

Pored svega pobrojanog, autorica dr. Šiljak-Jesenković je uz svako poglavlje ponudila i vlastiti prijevod stihova na bosanski jezik, insistirajući na već postavljenom konceptu da uz sadržaj svake mesnevice ponudi i vlastito čitanje i razumijevanje izvornika.

Imajući u vidu sve navedeno, pred nama je doista vrijedna studija kojom se bosanskohercegovačkoj javnosti predstavlja korpus od 19 najznačajnijih tematika narativnih spjevova, uz izbor i prijevod stihova, na način kako do sada uopće nisu predstavljene. S jedne strane, ona predstavlja pravo bogatstvo za sve one koji nisu u mogućnosti čitati ove spjeveve u izvorniku niti pristupiti svim inačicama svake pojedinačne priče. Ona, dakle, na jednom mjestu sažima sva dosadašnja saznanja o ovom korpusu i predstavlja ga u do sada najobimnijoj formi, u svoj punini i osebnosti korpusa, ne propuštajući da u svojoj analizi rekonstruira proces nastajanja fabule u djelu dotičnog pjesnika. Takva analiza pokazala je da svaka od predstavljenih priča ima svoju dinamiku i reprezentaciju svih tekstova iz bogatog nasljeđa koje je prethodilo njihovu nastajanju. S druge strane, ova studija predstavlja vrhunac one žudnje za tekstem o kojoj je, govoreći o formalnim karakteristikama i recepciji ovog dijela književnosti u onom njenom segmentu koji se naziva divanskom književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima, pisala autorica u svoje dvije prethodno objavljene studije.

Na taj način autorica je, krenuvši od historijata i metode čitanja i razumijevanja, kroz gramatiku i semantiku mesneviye te, na koncu, predstavivši sadržaj ovog obimnog korpusa, krunisala svoj višegodišnji predani rad na mesnevijama ljubavnoga sadržaja, predstavivši ga kao trilogiju u kojoj prethodna dva stepenika vode do razumijevanja same suštine. To uveliko podsjeća na metodu napredovanja na duhovnom putu spoznaje u kojoj je dosezanje Hakikata (Istine) nemoguće bez šerijata i tarikata.

Madžida Mašić

Emrah Seljaci, POEZIJA FEVZIJA MOSTARCA NA OSMANSKOM TURSKOM JEZIKU, Fondacija “Baština duhovnosti”, Mostar, 1444/2023, 105 str.

Fevzi Mostarac (Blagajac) već dugo vremena je poznat kao autor jednog cjelovitog proznog djela na perzijskom jeziku, kod nas poznatog kao *Perivoj slavuja* ili *Bašča slavuja* (*Bolbolestan*, *Bulbulistan*). Iako o njegovom životu ni danas ne možemo reći nešto više u odnosu na podatke Dž. Čehajića i M. Malića koji su dio svog znanstvenog opusa posvetili ovom pjesniku, novija istraživanja su pokazala da je Fevzi autor i određenog broja pjesama i na osmanskome turskom jeziku, rasutih po različitim rukopisnim kolekcijama. Knjiga čiji sadržaj ovdje želimo ponuditi zasnovana je upravo na predavljanju tih pjesama. Uvidjevši da u Arhivu HNK postoji određeni broj Fevzijevih do danas nepoznatih pjesama na

osmanskome turskom jeziku, Alija Dilberović, koji je i autor pogovora ove knjige, potakao je Fondaciju “Baština duhovnosti” na još jedan izdavački poduhvat koji bi nastavio slijed njihovih publikacija iz oblasti kulturne i književne baštine Bosne i Hercegovine. Podsjetimo, ova fondacija, koja iza sebe ima već nekoliko uspješnih publikovanih projekata iz spomenute oblasti (*Mostarski bulbuli* – 2012, *Ahmed Sudi Bošnjak – komentator perzijskih klasika* – 2014, *Divan Ahmeda Gurbija Novopazarca* – 2022, itd.), angažirala je mladog turkologa Emraha Seljacija, koji je, dopunivši dosadašnje rezultate svojim istraživanjem u rukopisnoj kolekciji Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, utvrdio da je Fevzi autor 23 do danas naučnoj javnosti u Bosni i Hercegovini nepoznate pjesme te stručno obradio i, na koncu, ponudio izvanredan prijevod stihova na bosanski jezik i priredio knjigu *Poezija Fevzija Mostarca na osmanskome turskom jeziku*.

Kako je u svakom novom predavljanju baštine važno referirati i na sva dostignuća i saznanja generacija istraživača koje su postavile temelj za dalja istraživanja, i Seljaci u uvodnom dijelu ove knjige (str. 5-6) najprije predavlja najznačajnije autore koji su se bavili različitim aspektima Fevzijeva djela (Safvet-beg Bašagić, Mehmed Handžić, Džemal Čehajić, Milivoj Mirza Malić, Hazim Šabanović, pa sve do novijih generacija istraživača – Namira Karahalilovića, Đenite Haverić, Sedada Dizdarevića, Adnana Kadrića, Alene Čatović). Prvo poglavlje

“Fevzi Mostarac (Blagajac)” (str. 7-14) nudi podatke o ovom pjesniku iz 17. stoljeća, ali ne samo pjesniku već i, kako to potkrepljuje titulacijom u jednom *mazharu*, sufijskom šejhu uz čije ime stoji titula *sejjid* (sejjid Fevzi). Kako Seljaci primjećuje, on je kao *sejjid Fevzi* oslovljen i u jednoj mostarskoj medžmui, te u naslovu hronogramâ koje je napisao. U ovom se poglavlju Seljaci vrlo kratko osvrće na već spomenuto Fevzijevo jedino poznato cjelovito djelo *Perivoj slavuja – Bolbolestan*, značajno najviše po tome što, iako nastalo daleko izvan perzijskog govornog područja, sadrži sve “jezičke i književne finese slavne perzijske književnosti” (str. 11).

Poglavlje “Ćehajićeve prijevodi poezije Fevzija Mostarca” (str. 16-37) sadrži devet Fevzijevih pjesama (tri hronograma o Bici pod Banjalukom, iz nekadašnje rukopisne kolekcije Orijentalnog instituta u Sarajevu), kao i druge pjesme na osmanskome turskom jeziku koje je Ćehajić, pored rukopisne zbirke Orijentalnog instituta, pronašao i u Arhivu Hercegovine u Mostaru (danas Arhiv HNK).

Najznačajnije poglavlje ove knjige, pod naslovom “Fevzijeve pjesme iz Arhiva HNK” (str. 40-87), donosi novootkrivene Fevzijeve pjesme na osmanskome turskom jeziku, njih 23, koje do danas nisu bile predstavljene javnosti. Riječ je o 22 pjesme iz jedne medžmue koja se danas čuva u Arhivu HNK (R 667), te jedne pjesme iz iste kolekcije rukopisa, pod signaturom R 51. Neke od njih, kako to Seljaci navodi, pronašao je i u rukopisnoj kolekciji Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu. Uz

prijevod svake pjesme donesen je i faksimil rukopisa, što znalcima predstavlja naročitu vrijednost. Čini se da bi bilo još vrednije da je uz faksimil i prijevod data i latinična transkripcija, čime bi Fevzijevo djelo bilo dostupnije i turkolozima izvan bosanskog ili ex-jugoslavenskog područja.

Svakako je hvale vrijedna činjenica da je Seljaci prilikom prijevoda nastojao sačuvati sva formalna specifična obilježja Fevzijeve poezije na osmanskome jeziku, kako bi čitalac, odnosno recipijent prijevoda, mogao uživati u harmonijskom i ritmičkom skladu.

Knjiga je obogaćena i “Kraćim pojmovnikom” (str. 89-90) kojeg je, radi lakšeg razumijevanja ove poezije bremenite simbolikom i naglašenom metaforičnošću izraza, načinio sam autor. Posljednje stranice knjige čine “Bibliografija” (str. 91-93), kojom Seljaci referira na sve radove u kojima su predstavljani Fevzi Mostarac i njegovo djelo, te “Pogovor” (str. 95-98), u kojem Alija Dilberović nudi podatke o motivima istraživanja Fevzijeve pjesništva na osmanskome jeziku i potiču da se ono predstavi i na bosanskome jeziku. Nakon ovog dijela slijedi i kratki osvrt Seada Šemsovića pod naslovom “Fevzi Mostarac i njegova poezija na osmanskome jeziku” (str. 99-105), u kojem, na osnovu svega rečenog o ovom pjesniku, naglašava važnost ovog projekta u svjetlu “zaokruživanja slike o pjesničkom profilu ovoga važnog učenjaka na polju tesavvufa s kraja 17. i početka 18. stoljeća u Bosni” (str. 105).

Knjiga *Poezija Fevzija Mostarca na osmanskome turskom*

jeziku proširuje postojeća saznanja o Fevzijevoj djelu i Fevziju kao primarno autoru jednog proznog djela. Njegova poezija, žanrovski bliža tekijskoj nego divanskoj poeziji “visokog stila”, osvjetljava ovaj do danas neistraženi opus mostarskog pjesnika i svjedok je bogatog, čini se nepravedno zapostavljenog i još uvijek nedovoljno istraženog i predstavljenog naslijeđa na orijentalnim jezicima. Nove, mlade generacije istraživača, poput priređivača knjige čiji sadržaj ovdje predstavljamo, ulijevaju nadu da će sve pisano naslijeđe jednog dana “doći na red”. U tom smislu, posebno raduje činjenica da još uvijek postoji određeni broj entuzijasta i mladih profesionalaca koji će autorima na orijentalnim jezicima, kroz svoj predan rad na otkrivanju, osvjetljavanju i predstavljanju njihova stvaralaštva, odati dužno poštovanje što su svojim aktivnim intelektualnim angažmanom učinili da i ovi prostori postanu integralni, neodvojivi dio jedne kolosalne i blistave civilizacijske epohe.

Madžida Mašić

Aladin Husić, DEVŠIRMA U BOSNI (O REGRUTACIJI BOSANACA U JANJIČARE), Posebna izdanja LXIX, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 2023, 164 str.

U okviru edicije Posebna izdanja Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu objavljena je studija *Devširma u Bosni (o regrutaciji Bosanaca u janjičare)* dr. Aladina Husića. Sadržaj publikacije obuhvata

164 stranice i sastoji se od Uvoda, šest poglavlja, Zaključka, Sažetka, prijevoda sažetka na engleski (Summary), Izvora i literature te registra geografskih pojmova i vlastitih imena.

Devširma je termin koji je podrazumijevao odabir i regrutiranje mladića u vrijeme osmanske vladavine, te njihovo pripremanje za vojne i civilne službe. U uvodnom dijelu (str. 7-12) dr. Husić ističe kako je devširma jedno od pitanja iz perioda osmanske vlasti koje se interpretiralo i tumačilo izrazito negativno i to u “dominantno epskom, eksploatatorskom kontekstu”. Ova osmanska praksa u regionalnoj historiografiji često se označavala kao “danak u krvi”, tj. neselektivno i proizvoljno odvođenje djece i mladića za potrebe svoje vojske.

Inače, “danak u krvi” bila je jedna je od najpodatnijih tema korištenih u oblikovanju kolektivne svijesti o “Turcima i njihovoj višestoljetnoj tiraniji”. Svaki roditelj ima ogromnu empatiju prema djeci i po automatizmu mobilizira zaštitnički odnos. Predstavljanje devširme kao nasilnog uzimanja i odvođenja stotina djece stvaralo je veoma negativan stav u javnosti, te je zbog svog učinka bilo veoma važno u izgradnji kolektivne svijesti i sjećanja na taj dio prošlosti. “Danak u krvi” odlično je poslužio u portretiranju “imaginarnog Turčina” koji je bio dežurni krivac za sve probleme u društvu i desetljećima nakon prestanka osmanske vlasti na Balkanu.

Obrazlažući svoje namjere u pisanju ove studije, autor ističe kako mu nije bio cilj opravdavati devširnu, nego ukazati na nesklad između

dominantnih narativa u regionalnim historiografskim djelima i stvarne prakse devširme, naročito kad je riječ o Bosni. Autor navodi kako neke od balkanskih zemalja (Bugarska, Grčka) imaju barem po jednu značajniju studiju koja se odnosi na provođenje devširme u tim krajevima. S druge strane, ovoj važnoj temi historičari iz Bosne i Hercegovine nisu dosad poklanjali potrebnu pažnju.

Jedna od polaznih tački razmatranja je diskurs historiografija iz okruženja, čiji su se sudovi o devširmi temeljili, uglavnom, na vijestima o zloupotrebi i odstupanju od propisane procedure u njenoj provedbi. Dr. Husić nagovještava da je u svom radu kao polaznu tačku, pored dosadašnjih rezultata historiografije, koristio i izvore narativnog porijekla – putopise, te ukazuje na nužnost propitivanja istinitosti informacija koje oni nude. Kako bi ostvario što objektivniji pristup ovom pitanju, autor je analizirao i upoređivao različite izvore. Zahvaljujući tome, autor demistificira pitanje devširme sagledavajući ga u konkretnom historijskom kontekstu, prvenstveno na prostoru Bosne. Rezultati i zaključci studije stvorili su pretpostavku za potencijalne usporedbe istog fenomena u drugim dijelovima nekadašnjeg Osmanskog Carstva u kojima se provodila devširma.

U prvom poglavlju, “Devširma u historiografskoj literaturi” (str. 13-53), autor se osvrnuo na osnovne rezultate, različitu percepciju ovog pitanja, kao i na terminološku (ne) održivost pojma “danak u krvi”.

U drugom poglavlju, “O devširmi kroz različite perspektive” (str. 54-66), autor ukazuje na putopisnu percepciju devširme i zloupotrebama tokom provođenja devširme. Poglavlje se završava prezentiranjem institucionalnih smjernica za devšir-mu u Bosni.

Treće poglavlje se bavi pitanjem perioda u kojem se provodila devširma. Autor kroz naslov “Periodičnost regrutacije” (str. 66-73) ukazuje na dva izvora informacija o tome – putopisnu literaturu i osmanske izvore. Kontrastivnom analizom izvora autor je nastojao utvrditi učestalost i periode u godini kad se provodio ovaj postupak.

U četvrtom poglavlju dr. Husić donosi i analizira podatke “Iz regrutne prakse u Bosni” (str. 74-98). Na početku poglavlja on konstatira kako putopisni podaci o provođenju devširme stvaraju dojam da se provodila neselektivno i masovno. Tako prezentirani podaci kod čitalaca tih putopisa stvaraju negativan utisak i sud da je ova praksa bila krajnje bezobzirna i neprimjerena. Nakon kritičke i uporedne analize podataka iz drugih izvora autor konstatira kako devširma nije bila toliko sveprisutna te da je broj regrutiranih mladića bio znatno manji od broja koji spominju putopisi. U prilog toj tezi autor donosi i analizira arhivske podatke o provođenju devširme na području Bosne sredinom 16. i početkom 17. stoljeća. U nastavku poglavlja dr. Husić ukazuje i na činjenicu da se devširma provodila i u gradskim sredinama, čime je demantirao jedan broj autora koji su tvrdili kako su veći

gradovi i neke oblasti bili oslobođeni regrutacije. Autor je utvrdio izvjesne specifičnosti u provođenju devširme u Bosni u odnosu na druge dijelove Carstva u kojima se ova praksa provodila. Dr. Husić zaključuje kako je u slučaju Bosne početkom 17. stoljeća bio veliki udio kandidata iz gradova, što je bilo iznad svih očekivanja.

Peto poglavlje nosi naslov "Nemuslimani u regrutaciji" (str. 99-107). U ovom poglavlju autor je tabelarnim pregledom prezentirao podatke iz izvora, na osnovu kojih se može jasno vidjeti udio nemuslimana u provođenju devširme.

Poglavlje kojim se završava studija nosi naslov "O nekim drugim specifičnostima regrutacije u Bosni" (str. 107-127). Dr. Husić u ovom poglavlju ukazuje na činjenicu kako se iz sela najčešće uzimao po jedan mladić. Kad je u pitanju regrutacija više osoba iz sela, autor ističe da je riječ o izuzecima i navodi slučajeve iz sela Gnojnice kod Mostara i sela Kržave kod Pljevalja, ali i nekih drugih sela iz više kadiluka u Bosni. Autor je evidentirao i jedan neobičan slučaj porodice iz sela Plužine kod Nevesinja, iz koje dolazi regrut čiji je otac Husejn musliman, a majka Katarina je ostala u svojoj vjeri. Kako bi objasnio prakse koje su bile u suprotnosti s Portinim instrukcijama o devširmi, autor je sačinio retrospektivu sličnih slučajeva u različitim vremenskim razmacima, nudeći odgovarajuća objašnjenja.

Nakon provedene regrutacije mladići su organizirano odlazili u Istanbul prethodno definiranim itinerarom. Dešavalo se da neki kandidati

nisu stizali do konačne destinacije, uglavnom zbog zaraznih bolesti, o čemu je autor donio više korisnih i interesantnih informacija. Svaka regrutacija podrazumijeva i određenu selekciju kandidata na osnovu antropometrijskih karakteristika, na što je autor također ukazao.

Pitanje devširme u Bosni dr. Husić je nastojao sagledati i u nešto širem kontekstu, analizirajući podatke o provedenoj regrutaciji na području drugih sandžaka na jugoistoku Balkana. Pored toga, ukazao je i na druge cikluse devširme u Bosni tokom 17. stoljeća, što je veoma važno s obzirom na činjenicu da su teme o Bosni u spomenutom stoljeću nedovoljno rasvijetljene i svaki novi podatak predstavlja iskorak. Poglavlje se završava opisom dalje procedure u provođenju devširme nakon što kandidati dospiju u prijestolnicu i prođu ljekarski pregled. Najbolji među njima birani su za službe na Dvoru, gdje su se obrazovali i stjecali potrebnu obuku. Uspješni kandidati su se godinama usavršavali, a školovanje po dvorskim školama trajalo je i po 14 godina. Autor na kraju zaključuje kako su sudbine kadeta bile različite i kako nisu svi imali sreću da dostignu najviši položaj i pripadajuću čast. Mnogi od njih okončali su karijeru u nižim zvanjima obavljajući svakodnevne dvorske dužnosti, a sudbina većine njih ostala je nepoznata.

U Zaključku (str. 128-130) autor konstatira kako se i u pitanju devširme Bosna pokazala kao izuzetak od uobičajenih praksi te da se regrutiranje nemuslimana u redove janjičara vremenom pretvorilo u

pretežno regrutiranje muslimana, što je primjenjivano još samo u Albaniji. Također konstatira da je došlo do izvjesne evolucije u devširmi tokom 17. stoljeća, što je bila posljedica brojnih procesa u Osmanskom Carstvu. Najdirektniji utjecaj na devširnu ostavilo je transformiranje vojnog sistema.

Shodno uzusima naučne literature sačinjen je Sažetak (str. 131-135), njegova inačica na engleskom jeziku Summary (str. 136-142), spisak Izvora i literature (str. 143-152), te Registar geografskih pojmova i vlastitih imena (str. 153-164).

Na osnovu svega navedenog, može se konstatirati kako je autor uspio definirati problem devširme u kontekstu savremenog razumijevanja i objektivnije interpretacije. Koristeći različite metode obrade podataka iz izvora, dr. Husić je sagledao pitanje devširme i ponudio interpretaciju smještenu u aktuelni historijski kontekst. Upravo taj pristup znatno ga razlikuje od prethodnika, koji su na krilima romantičarskih ideja tumačili i interpretirali prošlost. U studiji nisu tretirani samo principi i pravila po kojima se devširma trebala provoditi, već je autor ukazao na konkretne primjere koji su bili u suprotnosti s time.

Nadati se je da će ova studija, utemeljena na podacima iz osmanske administracije i historijskim činjenicama, doprinijeti razbijanju postojećih stereotipa koji su stoljećima duboko usađivani u kolektivnu svijest ljudi na ovim prostorima.

Muamer Hodžić

Elma Korić, OBLIKOVANJE GRANICA BOSNE: BOSNA U AHDNAMAMA I HUDUDNAMAMA IZ 16. I 17. STOLJEĆA, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Posebna izdanja LXVII, Sarajevo, 2022, 174 str.

Ne postoji nijedna država u našem okruženju, čija se povijest osporava u svim segmentima, kao što je slučaj s Bosnom. U svim povijesnim kontekstima ima više kontinuiteta od svojih susjeda, iz čega proistječe poriv osporavanja i negiranja kako bi se negacijom opravdali velikodržavni apetiti koji traju više od 200 godina. Granice su jedan od bosanskih kontinuiteta koji se osporavaju kao preduvjet oduzimanja prava na državnopravni subjektivitet.

Povijest, događaji, međunarodno pravo svjedoče da su bosanske granice najstarije granice u regionu, da su najpostojanije, da imaju međunarodnu verifikaciju mnogo prije nego li je to dobila bilo koja država u neposrednom susjedstvu. Stoga pitanje granica i njihovog oblikovanja u jednom dinamičnom povijesnom procesu dobija na svome značaju, ne samo kao povijesno pitanje nego pitanje od iznimnog značaja i društvenog interesa, posebno u turbulentnim vremenima u kojima se povijesna argumentacija usklađuje prema dnevopolitičkim potrebama. Definiranja tih granica trajala su u dugom procesu koji je rezultat mnogobrojnih međunarodnopravnih ugovora na temelju kojih su vršena razgraničenja u pojedinim dijelovima, te su na osnovu toga zaokružene i svojim većim dijelom dovedene u

prirodni i historijski okvir krajem 17. stoljeća. Otuda je, u kontekstu Bosne, pitanje granica i njihovog oblikovanja značajnije.

Autorica dr. Elma Korić, naučna savjetnica u Orijentalnom institutu UNSA, našu historijsku, naučnu i društvenu javnost počastila je još jednim izdanjem iz sfere pitanja granica i razgraničenja, pod naslovom „Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama 16. i 17. stoljeća”, što je svojevrsan nastavak i nadomjestak na knjigu pod naslovom “Bosna i Hercegovina na starim osmanskim kartama”, objavljenu 2020. godine. Ova publikacija je pokazatelj kako posvećenost, ustrajnost i kontinuitet rada na nekim pitanjima daje potrebne rezultate u jednom kratkom vremenu. Za razliku od prve, gdje je fokus rada usmjeren na kartografski segment, druga ima kontekstualnu dimenziju kroz opservaciju i kontekstualizaciju različitih ugovora koji imaju međunarodni karakter. Kako svako pitanje ima svoje specifičnosti, tako i razmatranje međunarodnih ugovora uvjetuje metodološki pristup, zahtijeva pojašnjenja neophodna ne samo običnom nego i strukovnom čitateljstvu. Autorica nas u proces oblikovanja bosanskih granica uvodi terminološkim pojašnjenjima za lakše razumijevanje samoga teksta, kao što su u osmanskim izvorima, osobito onim fiskalne naravi, često prisutni termini *darul-harb*, *darul-islam*, *darus-sulh*, *darul-ahd*, i brojnim drugim specifičnim terminološkim definicijama stanja na samoj granici ili područjima „s one strane granice”.

Ta se pogranična realnost reflektirala i na toponimiju, naseljena mjesta kao što su „sedd-i islam”, tako da na dva kraja tih susretanja imamo dva naziva Sedd-i Islam, tj. „bedemi islama” na jugu, današnja Gabela, i u Zadarskom zaleđu, Islam Grčki i Islam Latinski. Kako svako vrijeme ima svoja pravila, tako nas autorica upoznaje na koji način su se na terenu označavale granice ili na koji način su predstavljani graničnici prirodnog ili vještačkog karaktera. Prirodni graničnici su rijeke, potoci, potočići, pri čemu se u vodotokovima poštovalo pravilo sredine vodotoka kao granične linije. Osim toga, tu su druga granična znakovlja: stabla, izvori, brežuljci, planinski vrhovi i stijene. U nedostatku prirodnih obilježja, kao graničnici su korišteni nasipi, drveni stubovi, oznake na stablima, željezni kolut, veliko kamenje s odgovarajućim oznakama, čavli utisnuti u stijenama, piramidalne hrpe kamenja, odnosno humke ili gomile. Nekada su općenitijeg karaktera, „livada, brdo, brežuljak, malinik, vinograd, stijena”. Podjednako privlači pažnju i način predstavljanja ili prenošenja prirodnih ili vještačkih oznaka na karte koje se donose kao ogledni primjeri. Sve to imalo je svoj propisani standard, kako kod označavanja na terenu, tako i u kartografskom prikazu. Propis za postavljanje humki bio je 300 koraka ili 200 metara. U kombinaciji prirodnih i vještačkih oznaka vršeno je razgraničenje sa preciziranjem nekih detalja, kao što su obilježja na drvetu ili u gomilama (humkama) nekim specifičnim kamenom (mlinski kamen, rupičasti kamen) ili slično.

Kada su u pitanju bosanske granice u navedenom vremenskom okviru, one se promatraju u odnosu na nekoliko ključnih subjekata koji su utjecali na njihovo oblikovanje: Ugarska, Mletačka Republika, Habsburška Monarhija i Dubrovačka Republika u različitim vremenskim i dinamičkim tokovima i ishodima. Nastavak je to srednjovjekovnih odnosa koji su imali reperkusije i na promatrano razdoblje 16. i 17. stoljeća, kako je autorica prikazala u jednoj vremenskoj vertikali i istaknutom okviru. Međunarodni ugovori te razgraničenja sa svakim od navedenih međunarodnopravnih subjekata imaju svoju povijesnu, političku i diplomatsku dimenziju. Uspostavljene granice su rezultat različitih odnosa, dogovora, sporazuma sa mnogo širim implikacijama nego ih mi iz savremene perspektive možemo pretpostaviti. Sve te uzroke i posljedice autorica pomno analizira, prati kroz vrijeme i događaje, ukazujući nam na konačne ishode dugotrajnih pregovora, posebno oko markacije granica.

Ključne cjeline knjige i razmatranja u njoj su:

- Ahdname i hududname kao izvori za izučavanje pitanja granica,
- Osmansko-mletačka granica u Dalmaciji i Bosna u aktima razgraničenja,
- Granica Bosanskog ejaleta i Dubrovačke Republike nakon Karlovačkog mira,
- Osmansko-mletačko razgraničenje u Bokokotorskom zaljevu od 15. do kraja 17. stoljeća.

U fokusu autorice nalazi se nekoliko značajnijih ugovora (ahdnama)

međunarodnog karaktera. Prvo je razmatrala ugovor iz 1503. godine s Ugarskom. Tim ugovorom definirano je koji gradovi pripadaju Osmanskoj državi, koji Ugarskoj, kako oni na tlu Hercegovine, tako i oni na tlu Bosne. To je važno jer su se ta dva međunarodna subjekta susretala na jugu i na sjeveru. Pregovarači su stari poznanici, Ahmed-paša Hercegović i mletački dužd Andrea Gritti. Koliko je pitanje granica uvijek složeno svjedoči činjenica da su pregovori trajali od 1501. do 1503. godine. Dakle, granice su uvijek teške teme za razgovore, pregovore i verifikaciju. Ovo pokazuje kako se za pitanja pregovora, razgraničenja delegiraju ljudi koji poznaju prostor, geografiju i sve druge odlike područja i terena, lokalne upravitelje, namjesnike, pokrajinske kadije. Habsburzi su drugi subjekt s kojim se vršilo razgraničenje u kontekstu administrativne Bosne. Ove su granice tokom 16. i 17. stoljeća često daleko od Bosne, za razliku od južnih krajeva koji su imali more kao ograničavajući faktor, čime se nekako sve odvijalo na relativno uskom pojasu Jadranskog zaleđa cijelom njegovom dužinom, od Boke Kotorske do Zadra. Kada je u pitanju odnos sa Habsburzima, on tokom 16. i 17. stoljeća nema značajnijeg dejstva na definiranje granica Bosne. To pitanje je još uvijek „daleko“ od „geografske“ Bosne i ono se prelamalo na području Donje Mađarske, Slavonije i ostataka Hrvatske. Granica s Habsburzima će se doticati historijske i geografske Bosne okončanjem Velikog bečkog rata, koji je najsveobuhvatnije utjecao na oblikovanje granica ne samo

onodobne nego i savremene Bosne. To je u terminologiju uvelo i nove termine „suha međa” i „mokra međa”. Kod utvrđivanja granica i razgraničenja komisija i delegacija sa sobom uvijek nosi stare karte i spise koji se odnose na prethodno utvrđene granice. Autorica je iscrpila sve ono što se odnosilo na pitanje razgraničenja u literaturi i ponudila sintezu različitih perspektiva, koje se međusobno dopunjuju.

Dvije su opće karakteristike ovog izdanja – vremenski okvir i subjekti. Kako se iz samoga naslova vidi, vremenski okvir je 16. i 17. stoljeće. Ova dva momenta vrlo su bitna iz više razloga; prije svega što se refleksi događaja i aktivnosti 16. i 17. stoljeća na tom polju snažno osjećaju i u 18. i 19. stoljeću, što se u 16. i 17. stoljeću na neki način udaraju temelji budućih granica i što se najveći dio aktivnosti i događaja odvija u trouglu Mletačka Republika, Habsburška Monarhija i Osmansko Carstvo. Ovaj momenat važan je zbog toga što se i kroz 18. i 19. stoljeće prelamaju interesi istih aktera i sve aktivnosti se odvijaju u tom trouglu.

Kroz sadržaj ove knjige doznajemo mnoštvo detalja o tome kako je funkcioniralo pitanje utvrđivanja granica, proces, svi pregovori, metode kojima se to radilo, tenzije tokom pregovora, bojkotiranje samog procesa razgraničenja usljed nezadovoljstva neke od strana. Autorica nam pokazuje kako je složen proces pregovora oko utvrđivanja granica čak i kada se radi o nekim vrlo sitnim promjenama i detaljima. Kako u argumentaciji svako pokušava da opravda svoje zahtjeve,

to su pregovori teži i dugotrajniji. Sve navedeno pokazuje da postoje određene pravne norme, pravila koja su važila i u to, nama danas tako daleko vrijeme, neophodnost poštivanja prethodnih sporazuma i svake odredbe sporazuma. Pravila ponašanja na granici i pograničju su definirana i ona se moraju poštovati. Kako to iz jedne od perspektiva izgleda pokazuje pismo upućeno mletačkom duždu 9. februara 1569. u „vrećici od skupocjenog platna vezenog zlatnim i srebrenim nitima i u zlatnoj kutiji”. Dakle, to svjedoči da, i kada je riječ o sporovima, postoji „diplomatski kodeks” ponašanja, respekt prema onome kome je upućena diplomatska pošta.

Sadržaj knjige u najvećem dijelu je fokusiran na Jadransko zaleđe, odnosno Dalmaciju gdje su najdinamičniji procesi, izazvani brojnim događajima, stalnim pomjeranjima, premda na relativno uskom pojasu Jadranskog zaleđa. Ta je dinamika življa u 16. stoljeću, dok je u 17. znatno mirnija i svedena je na dva glavna događaja, okončanje Kandijskog rata i Karlovački mir 1699. godine.

Težište pitanja granica će se tek krajem 17. stoljeća pomjeriti na sjever i sjeverozapad. Ono je uveliko uvelo Habsburge u priču o razgraničenju i dovelo ih u neposredno bosansko susjedstvo. Razgraničenjem se ne završavaju sve aktivnosti koje proistječu iz novonastalog stanja. Utvrđivanje granica administraciji je donosilo nove zadatke katastarskog unosa i popisa za fiskalne potrebe.

Iznimno je značajno naglasiti da su u svim razgraničenjima i pregovorima

oko utvrđivanja granica sudjelovali predstavnici bosanske administracije, predvođeni sandžakbegom, kasnije beglerbegom Bosne, predstavnici sudstva, vojske, posebno krajiške elite u 17. stoljeću. Nekada su to predstavnici sudskih okruga lokalnog karaktera, najčešće bosanski vrhovni kadija sa područnim kadijama.

Ova knjiga pokazuje kako ono što nam se na prvi pogled čini već poznato u sebi krije niz nepoznanica. Autorica nam je brojnim nepoznanicama ovu knjigu učinila zanimljivijom i čitljivijom, dajući ovom pitanju jedan zaokružen pogled u kombinaciji nepoznatih i ranije nekorištenih izvora i mnogobrojne literature nastale iz različitih izvornih i historiografskih perspektiva. Ono što je za bosanskohercegovačku historiografiju važno jest da je i ona dobila svoju perspektivu na temelju nezaobilaznih osmanskih izvora nastalih upravo na njenom tlu.

Značaj knjige je u tome što ona donosi manje vidljive i često zanezarene procese u 16. i 17. stoljeću, koji su imali veliki utjecaj na kasnije oblikovanje granica, posebno granice nastale odredbama Karlovačkog mira. Svi analizirani ugovori i markacije granica itekako su utjecali na povlačenje granica krajem 17. stoljeća. Sve što je uslijedilo kasnijim mirovnim ugovorima – 1718, 1739, 1791. godine – svoju osnovu pronalazilo je u onome što je suština procesa tokom 16. i 17. stoljeća. Knjiga, dakle, u sadejstvu sa prethodnom, zaokružuje jedno pitanje dajući mu jednu vertikalnu kroz koju se u kontinuitetu na jednom mjestu mogu pratiti ti procesi

iz kojih su, uz neznatna odstupanja, proistekle današnje granice Bosne i Hercegovine.

Za razliku od svojih susjeda, Bosna se nije „sastavljala od raspadnutih ili prisvajanih teritorijalnih komadića” pod vlašću različitih državnopravnih sistema niti je svoj teritorij širila uzurpacijom tuđih teritorija, nego je ostajala u svom historijskom, teritorijalnom te narodnosnom okviru. Povremeni historijski iskoraci iz navedenih okvira bili su relativno kratkog vijeka, a ona se uvijek, kao rijeka poslije obilnih kiša, uglavnom vraćala u svoje „povijesno korito” do definitivnog „ukoritavanja” krajem 17. stoljeća Karlovačkim mirom. Sve poslije toga samo su nijanse. Bosna je tada vraćena u svoj historijski, geografski, prirodni okvir, sa najprirodnijim granicama, bilo da je riječ o vodotokovima s istoka ili sjevera, bilo planinskim vijencima s jugozapada.

Aladin Husić

Faruk Taslidža, IZMEĐU RATOVA – NA GRANICI SVJETOVA: DRUŠTVENO-PRIVREDNI ODNOSI HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA U PRVOJ POLOVINI XVII STOLJEĆA (1606–1645), BZK Preporod, Mostar, 2022, 233 str.

Faruk Taslidža, profesor na Univerzitetu “Džemal Bijedić” u Mostaru, svoju akademsku karijeru posvetio je istraživanju historije Bosne i Hercegovine u 17. stoljeću. Najprije je 2017. godine objavio djelo *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683–1699)* da bi 2022. godine

svoja najrecentnija otkrića predstavio u studiji *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća (1606–1645)*, u izdanju Bošnjačke zajednice kulture “Preporod”, Gradsko društvo Mostar. Knjiga je zapravo prerađen i proširen magistarski rad odbranjen 2010. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu pod mentorstvom prof. dr. Enesa Pelidije.

Studiju čine tri poglavlja, koja su dalje podijeljena na manja ili veća potpoglavlja. Prvo poglavlje naslovljeno “Osmanska država i Bosanski ejalet u prvoj polovini XVII stoljeća (do početka Kandijskog rata 1645.)” pojašnjava složenost 17. stoljeća, događaje, odnose i procese koji su rezultirali promjenama u birokratskom aparatu Carstva, što, recimo, nije bio slučaj u 16. stoljeću, kada je Carstvo dominantno širilo svoju vlast i utjecaj. Također, ratovi su bili česti, naročito na granicama (stoljeće je započelo Dugim, a završilo Bečkim ratom, uz Kandijski rat sredinom stoljeća). Istovremeno je bilo ratova i na istočnoj granici, i sve to je ekonomski iscrpljivalo državu. To je period kada nestaje ideologija *gaze* i osvajanja, vojna sila se sada usmjerava na očuvanje već osvojenih područja i osnaživanje utjecaja. U tom kontekstu, autor ističe kako je primjetno da sultani više nisu dominantno vojni zapovjednici, već postaju dvorski vladari. Mehmed III, vladar s početka 17. stoljeća, posljednji je sultan koji je kao mladić bio u Manisi na pripremi za dužnost. Nakon njega, prinčevi se odgajaju isključivo na dvoru u Istanbulu. Pošto

se veći fokus stavlja na dvor, žene sultanije, njihova porodica, a naročito sultanovi zetovi postaju izuzetno utjecajni i njihovo odobravanje postaje presudno u izboru ljudi na vlast; formiraju se klanovi, slabi ugled sultana i države, javljaju se antagonizmi i intrige, što utječe na sve: politiku, ekonomiju i umjetnost. Osman II (u. 1622) svoju vladavinu završava tako što je smijenjen i pogubljen. U ovom poglavlju dr. Taslidža pokazuje i kako je Bosanski ejalet osjećao direktne posljedice svih navedenih događaja, a naročito ratova, jer su vojne snage i odredi iz Ejaleta sudjelovali u njima. Osim toga, skreće pažnju na to da su pobunjenici iz Anadolije imenovani na funkciju bosanskog beglerbega, čime su i pobune iz unutrašnjosti Carstva ostavljale svoje posljedice u Bosni kroz samovolju tih ljudi i njihovih pratnji.

U drugom poglavlju “Iz društvenog života Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća” autor predstavlja društveni život, upravu i administrativno uređenje Hercegovačkog sandžaka koji u 17. stoljeću dostiže svoj teritorijalni maksimum i koji je od svog osnivanja imao važan geostrateški položaj, kako na kopnu tako i na moru. Taslidža predstavlja i vjerske institucije, s fokusom na kadije koji su provodili zakone Carstva. Ukazuje i na značaj muftija kao savjetodavnih organa te ističe Ahmed ef. Mostarca čije su fetve bile veoma raširene u ovom dijelu Carstva. Njegove fetve tražili su čak i Dubrovčani. S obzirom na to da su u Hercegovačkom sandžaku živjeli i katolici i pravoslavci,

autor je prilikom predstavljanja vjerskih institucija, pored podataka koji osvjetljavaju djelovanje imama i šejhova, prikazao i rad Makarske i Trebinjske biskupije i Pečke patrijaršije. Dr. Taslidža naročito ističe promjene u odnosu Pečke patrijaršije i Carstva i njeno okretanje ka zapadu, te probleme između pravoslavaca i katolika u vezi s ubiranjem poreza. Skretanje pažnje na vjersku koegzistenciju pokazuje konstantnost ovog fenomena na našim prostorima.

Urbana slika Hercegovačkog sandžaka prikazana je kroz njegova tri najveća grada: Mostar, Pljevlja i Foča – a podatke o njihovoj ekonomiji i privredi donosi treće i najobimnije poglavlje “Privreda Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća”. Autor u ovom poglavlju prikazuje odjek osmansko-dubrovačkih odnosa na privredu, prije svega trgovinu, opisuje i putne komunikacije, jer su hercegovački sandžakbegovi bili dužni da obezbjeđuju puteve i osiguravaju pratnju za diplomate i poklisare. Ovdje je pažnja posvećena i vakufima kao pokretačima privrede te je autor kroz nekoliko primjera pokazao kako su oni bili skoro isključivi skrbnici o kulturnim i komunalnim problemima u gradu.

Kompletna studija zasnovana je na informacijama koje nude različiti izvori, a najprije oni osmanski, koji se čuvaju u arhivima u Bosni i Hercegovini, te Republici Hrvatskoj i Turskoj. Knjiga *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća (1606–1645)* sintetizira do sada poznate

podatke o društvenim i političkim prilikama u Hercegovačkom sandžaku 17. stoljeća. S obzirom na to da vrijeme o kojem autor piše karakteriše opća kriza timarskog sistema, autor pokušava i dati odgovor na pitanje da li se kriza timarskog sistema koja se osjećala u Carstvu početkom 17. stoljeća reflektirala i na Hercegovinu. Zaključuje kako je urbani razvoj i zamah koji je ovaj sandžak doživio u 16. stoljeću prenesen (bar) u prvu polovinu 17. najviše zahvaljujući domaćim ljudima koji su bili visoko pozicionirani u administraciji Osmanskog Carstva. Kulturni život također održava nivo 16. stoljeća, otvaraju se nove obrazovne institucije, pišu se djela iz književnosti. Ni privreda u rezultatima ne zaostaje za 16. stoljećem. Domaći poduzetnici se u ovom periodu afirmiraju i šire svoje trgovačke veze sve do Venecije, Ankone i drugih mjesta u Italiji. Razvojni trendovi, čini se, opadaju tek sredinom stoljeća, nakon serije ratova u koje ulaze Osmanlije.

Knjigu odlikuje jednostavnost u stilu i pisanju, što je čini veoma pristupačnom širem krugu zainteresovanih čitatelja. Autor je nastojao ne pasti u zamku uvriježenog mišljenja o propadanju Osmanskog Carstva nakon 16. stoljeća – “klasičnog doba”, te ističe da je i dalje bilo periodâ u kojima je vladao mir, red te povoljne ekonomske prilike i zamah u ekonomiji. Budući da pisanje nijedne stručne studije nije moguće bez sagledavanja ranije napisanog o zadanom pitanju, autor svoj rad na primarnim izvoru nadopunjava i kontekstualizira korištenjem domaće i međunarodne

literature. Kada se sagleda popis literature korišten pri pisanju ove studije, nemoguće je ne primijetiti da domaćem čitateljstvu nije dostupna sistematizacija opće historije Carstva u 17. stoljeću na bosanskom jeziku, bilo da je ona pisana od strane nekog domaćeg autora bilo da je urađen prijevod neke strane sistematizacije. Stručnjaci su prinuđeni (što ne mora nužno biti loše) da podatke o općim prilikama u Carstvu 17. stoljeća crpe iz literature na turskom ili engleskom jeziku, a za one kojima je to nedostupno, nedavna studija dr. Taslidže predstavlja odličnu prvu stanicu i bogat izvor informacija. Imajući u vidu sve naprijed rečeno, knjigu preporučujemo za čitanje kako stručnoj, tako i široj čitalačkoj publici.

Emina Mostić

Hana Younis, *A QADI IN THE CHRISTIAN EMPIRE: THE STAFF AND WORK OF THE SHARIA COURTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1878–1914*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2023, 430 str.

U izdanju Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu ove godine je objavljena knjiga dr. Hane Younis na engleskom jeziku, pod naslovom *A qadi in the Christian empire: The staff and work of the sharia courts in Bosnia and Herzegovina 1878–1914*. Radi se o prijevodu knjige *Biti kadija u kršćanskom carstvu: rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, koja je objavljena 2021. godine. Ovo naučno djelo svojim

kvalitetom, sadržajem, novitetima i obimnošću podataka prikazuje širok spektar tema koje se odnose na rad i osoblje šerijatskih sudova na području Bosne u razdoblju od 1878. do 1914. godine. Pored toga, dr. Younis je izvršila analizu i komparaciju sa sudskim sistemom koji je obilježio kraj osmanske vladavine na prostoru Bosanskog ejaleta. Uzimajući u obzir da je građa šerijatskih sudova uglavnom uništena ili nepristupačna, knjiga je od iznimno velikog značaja za historijsku nauku, što potkrepljuje i nagrada stručnog žirija za najbolji izdavački poduhvat godine (2022) na 33. Internacionalnom sajmu knjiga i učila u Sarajevu. Ovo naučno djelo nastalo je kao plod višegodišnjeg istraživanja arhivske građe koja se nalazi u nekoliko arhivskih ustanova, kao i iscrpne analize velikog broja objavljenih izvora, literature i štampe. Važno je naglasiti da je autorica koristila neobjavljenu i do sada nekoristenu građu. U tekstu su često citirani dokumenti, jer je autorica bila stava da samo njihov originalni izražaj u potpunosti pruža sliku tog vremena. Na taj način autorica je u knjizi približila sliku života i rada uposlenika šerijatskih sudova u burnom periodu, gdje su oni kao predstavnici islama postali dio državne službe jedne kršćanske monarhije. Putem konkretnih primjera jasno se ukazuje na izuzetno teško i kompleksno stanje, ne samo osoblja šerijatskih sudova već i muslimanskog stanovništva općenito u periodu austrougarske okupacije. Knjiga ukupno sadrži četiri poglavlja: “Sharia courts in Bosnia between the empires” (Šerijatski sudovi u Bosni

i Hercegovini na razmeđu carstava), “Work of the sharia courts” (Rad šerijatskih sudova), “Work of the courts through figures” (Šerijatski sudovi kroz brojke) i “Staff: qadis, trainees, scribes” (Osoblje šerijatskih sudova: kadije, vježbenici, pisari). Pored toga, sastavni dio knjige čine predgovor, uvodna razmatranja, zaključak na bosanskom, arapskom i engleskom jeziku, prilozi, popisi korištenih izvora i literature, popisi priloga te registri ličnih imena i geografskih pojmova. Monografija je dodatno obogaćena fotografijama kadija i vježbenika, njihovih potpisa i pečata te različitih dokumenata nastalih radom šerijatskih sudova. Također, prikazan je popis uposlenika šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini koji se spominju u izvorima u periodu od 1878. do 1914. godine.

U prvom poglavlju “Sharia courts in Bosnia between the empires” autorica daje opće smjernice o šerijatskim sudovima u Bosni kao osmanskoj pokrajini. Akcenat je stavljen na Vilajetski ustav iz 1865. godine nakon kojeg je u Sarajevu formiran, pored šerijatskog, i građanski sud, pri čemu su ovlasti kadije reducirane. Kadije su do perioda tanzimata imale neprikosnoveno pravo i ovlasti u prosuđivanju. Građanski sudovi su, pored kadija, imali i šest porotnika – tri muslimana i tri nemuslimana. Vilajetskim ustavom je također bilo obavezno u sjedištu svakog vilajeta formiranje apelacionog suda, čime je uvedena višestепенost sudskog sistema. Dr. Younis vješto ukazuje na “dobre namjere” nove vlasti, koja nije odmah nakon okupacije pristupila

reorganizaciji šerijatskog suda, već je odlučila zadržati šerijatsko pravo koje je isključivo povezivala s muslimanima. Šerijatski sudovi su nastavili egzistiranje u tom nazivu i nakon okupacije, sve do 1883. godine kada su zvanično dobili naziv *kotarski šerijatski sudovi*, postavši na taj način dio kotarskih sudova. Nakon okupacije formiran je i drugostepeni organ za šerijatske sudove pod nazivom Šerijatski sud II molbe, koji je 1883. godine preimenovan u Vrhovni šerijatski sud u Sarajevu. Formiranjem i zakonskom regulacijom rada i djelokruga šerijatskih sudova, kadije i drugo osoblje sudova postali su sastavni dio činovnika Austro-Ugarske Monarhije. Tako se osoblje šerijatskih sudova našlo između dva carstva, dvije religije i dva zakona. Do nove promjene dolazi 1906. godine kada se mijenja naziv i postaje kotarski šerijatski sud. S obzirom na to da su šerijatski sudovi zvanično od 1883. godine postali dio kotarskih sudova vlast je, kako bi riješila problem smještaja, odredila da se, ukoliko šerijatski sudovi nemaju posebne prostorije, smjeste u prostore u kojima se nalaze kotarski sudovi. Treba napomenuti da je kadija mjesečno posjećivao područja u kojima se nije nalazio šerijatski sud. Posebna je pažnja posvećena kadijama unutar političkih procesa koji pokazuju da je završno sa 1880. godinom veliki broj zaposlenika šerijatskih sudova, posebno kadija, koji su za novoformirane austrougarske vlasti bili nepodobni, jednostavno otpušten. Sama vlada je poticala selidbu kadija u unutrašnjost Osmanske države tako što je

davala tromjesečnu platu kao pomoć za troškove putovanja. Autorica donosi primjere otkaza koji su upućivani pojedinim kadijama zbog navodne nesposobnosti obnašanja službe, bez navoda o kakvoj je nesposobnosti riječ. Argumentovano pobija tvrdnje pojedinih historičara koji su zastupali tezu da Austro-Ugarska nije zatekla dovoljan broj školovanih ljudi koji su htjeli surađivati sa upravom. Također, ukazuje na propagande koje su se oslanjale na izvještaje austrougarskih trupa. Pojašnjava činjenicu da većina kadija koje su zatekle austrougarske vlasti na tom položaju nisu dugo i ostali, ali ne zato što su to željeli i sami tako odlučivali. U tom kontekstu može se sagledati i formiranje Islamske zajednice u Bosni jer se ona, kontrolom vjerskih službenika i imovine, nastojala odvojiti od Istanbula i postići ovisnost o Zemaljskoj vladi. U konačnici, nezadovoljstvo položajem šerijatskih sudova i njihovih uposlenika ostalo je sve do Prvog svjetskog rata gorući problem.

Drugo poglavlje knjige "Work of the sharia courts" tretira sljedeće teme: ovlasti i dileme kroz dokumente, iz ugla stranki, nasljedstvo, legalizacija potpisa, ostali potpisi i jezik dokumenata šerijatskih sudova. Rad šerijatskih sudova i njihovog osoblja zakonski je regulisan naredbom Zemaljske vlade objavljenom 1. maja 1883. o ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova. Ovom naredbom tačno su precizirane nadležnosti šerijatskih sudova kojima je povjerena sudska jurisdikacija nad pitanjima iz porodičnih odnosa, vjenčanja, razvoda, djece, prava nakon smrti, maloumnosti,

tutorstva i slično. Ukoliko je pak postojala sumnja kojem sudu pripada nadležnost za rješavanje, odluku o tome je donosila Zemaljska vlada. U mnoštvu tema autorica nije izostavila ni pitanja poput regrutacije muslimanskog stanovništva u kršćansku vojsku, probleme kadija prilikom sklapanja drugog braka, bračne nesuglasice, preljube, nemoralna ponašanja i dr. Pored toga, detaljno je obrađeno pitanje proglašenja žena našizom i sklapanje braka muslimana s nemuslimankom. Pod našizom su se podrazumijevale žene koje su napustile kuću bez muževne dozvole i nisu htjele da im se vrate, što je rezultiralo gubljenjem prava na skrb i proglašenjem našizom, odnosno ženom koja nema pravo na skrb od supruga, iako je formalno još uvijek u braku. Iz dostupne građe autorica je izvela zaključak da se obično stanovništvo nalazilo između zakona i ovlasti, prakse i pisanih pravila. Stava je da su se na taj način javljale dileme u komplikovanom sudskom sistemu gdje su religijski i svjetovni zakoni bili isprepleteni, na što ukazuje i sama građa koja pokazuje da su se odluke, naredbe, upute i drugi akti vezani za ovlasti koje je Zemaljska vlada prosljeđivala, na terenu drugačije prihvatili. Zanimljiv je podatak da je Zemaljska vlada 1906. godine konačno dozvolila kotarskim šerijatskim sudovima da ovjeravaju potpise i pečate. Jedna od prvih naredbi Zemaljske vlade bila je regulisanje jezika po potrebi, 1882. godine. Dakle, samo shodno zahtjevu stranke besplatno se sačinjavao prijevod presude s turskog na jezik domaćeg stanovništva.

Iz trećeg poglavlja knjige pod nazivom "Work of the courts through figures" doznajemo da su se svi poslovi upisivali u jednu standardnu tabelu koja se prosljeđivala Vrhovnom šerijatskom sudu u Sarajevu. Svoj službeni put tabela je završavala u Zemaljskoj vladi koja je provjeravala svaki podatak i imala konačnu riječ da li je ista ispravno i dobro popunjena. Svrha ovih tabela bila je da Zemaljska vlada stekne uvid i provjeri efikasnost i rad kotarskih šerijatskih sudova. Interesantnim se čine i podaci koji se odnose na mjesta u kojima je postojao šerijatski sud i količinu poslova u odnosu na kotarski sud koji je imao mnogo veće ovlasti.

U posljednjem poglavlju, pod nazivom "Staff: qadis, trainees, scribes", detaljno je pojašnjena hijerarhija u sudskom sistemu. Broj uposlenika je varirao od suda do suda i zavisio je od obima poslova. Godine 1884. mjesta šerijatskih sudova su bila sistematizovana i vlada je pristupila imenovanju onih koji su ostali na toj funkciji. Da bi neko bio imenovan za kadiju bilo je potrebno ne samo opće pravno nego i islamsko obrazovanje. Pošto su se kadije školovale u raznim gradovima širom Osmanske države, nastavak te prakse nije bilo idealno rješenje novoj vlasti koja je pokušala što brže i efikasnije blokirati svaki utjecaj osmanskih vlasti na unutrašnja pitanja Bosne i Hercegovine. Stoga se pristupilo otvaranju Šerijatske sudačke škole u kojoj su kadije obavezno dalje nastavljale školovanje. Pored završenog obaveznog obrazovanja, za imenovanje na funkciju kadije u praksi je bilo neophodno i iskustvo.

Nakon završenog školovanja, sudačku karijeru kadije su započinjale kao vježbenici, a dosta rjeđe kao pisari. Nakon stečenog iskustva pristupalo se polaganju ispita za šerijatskog suca pred Ulema-medžlisom. Oslanjajući se na dostupne dokumente, autorica jasno navodi da vlast nije praktikovala plaćanje osoblju iz prihoda vakufa te da su, ako su i isplaćivane plate, one bile na osnovu određenih razreda, kao i da je u prvim godinama austrougarske uprave plata bila upitna i zavisila od ličnog odnosa vlasti prema dotičnom kadiji. Također, analiza dokumenata je pokazala da kao uslov za odlazak u penziju nisu precizirani potrebna starosna dob ili godine staža. Odlazak u penziju mogao je nastupiti odlukom vlade ili na lični zahtjev, a prema građi do koje je autorica došla utvrđeno je da je većina kadija sama tražila da ide u *trajno stanje mira*. U ovom poglavlju obrađeno je i pravo suprugâ kadija, koje su morale same da traže svoja prava ukoliko su ih željele dobiti, te da vlast nije poduzimala ništa da ih obavijesti o onome što im pripada.

Izdanje knjige i na engleskom jeziku istraživačima u cijelom svijetu u velikoj mjeri olakšava sagledavanje i razumijevanje jedne ovako složene i neistražene teme u vrijeme promjene državnog okrilja i uređenja uspostavljenog austrougarskom okupacijom Bosanskog ejaleta. Ovo vrijedno naučno djelo nesumnjivo upotpunjuje povijesna saznanja o prošlosti Bosne na prijelazu dva stoljeća, a izdanje na engleskom jeziku predstavlja važan iskorak na promoviranju i bosansko-hercegovačke historiografije u svijetu.

Dr. Younis je ovom studijom vrlo detaljno obuhvatila mnoštvo tema te, koristeći izvornu građu, opisala položaj kadija i drugih službenika šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti. Jasno je pokazala transformaciju sudova, odnosno smanjivanje nadležnosti i ovlasti šerijatskih sudaca. Konkretni primjeri, situacije iz svakodnevnog života i problemi s kojima se suočavalo stanovništvo učinili su da ovo vrijedno naučno djelo bude prožeto temama koje su omogućile dodatnu šarolikost i živost. To je dodatni motiv da se knjiga toplo preporučiti ne samo stručnoj i naučnoj publici već i široj javnosti koja je može čitati na engleskom jeziku i koja zasigurno neće osjećati napor prilikom čitanja s obzirom na to da ovo historijsko djelo posjeduje jednu širu dimenziju.

Amir Džinić

Dijana Pinjuh, Anđelko Vlašić, TRAGOM EVLIJE ČELEBIJA KROZ HERCEGOVAČKI SANDŽAK, Srednja Europa, Zagreb 2023, 290 str.

Zagrebačka nakladnička kuća *Srednja Europa*, specijalizirana uglavnom za historiografska djela povijesti Hrvatske te za historiju Srednje i Jugoistočne Europe, objavljivala je već djela s područja historijske i kulturološke osmanistike. Ista je kuća u prošlosti objavila prijevod klasika Halila Inalcika *Osmansko Carstvo: klasično doba 1300. – 1600.* (Zagreb, 2002), a nedavno se pojavio i zbornik sa zagrebačkog skupa o glasovitom *Putopisu (Seyāhatnāme)*

Evlije Čelebija pod naslovom *Evliya Çelebi in the Borderlands: New Insights and Novel Approaches to the Seyahatname (Western Balkans and Iran Sections)* (Zagreb, 2023). Knjiga koju predstavljamo u ovom osvrtu monografija je koja se također bavi Evlijom Čelebijem, no fokus je na njegovom putovanju kroz Hercegovački sandžak 1664. godine, jednom od nekoliko koje je ovaj osmanski putopisac poduzeo u tom razdoblju po području Bosanskog ejaleta. Interes za izučavanje Evlije Čelebija u Republici Hrvatskoj uzeo je maha u zadnjih pola desetljeća, o čemu svjedoči navedeni zbornik te povezani, već dovršeni projekt Hrvatske zaklade za znanost, više članaka i knjiga koja stoji pred nama. *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak* nastala je u suautorstvu dvoje ravnopravnih autora čitavog teksta, Dijane Pinjuh i Anđelka Vlašića. Dijana Pinjuh je povjesničarka sa Sveučilišta u Mostaru, koja se bavila ranonovovjekovnom historijom Hercegovine, s radovima o temama kao što su povijest katoličke populacije pod osmanskom vlašću i islamizacija. Anđelko Vlašić je povjesničar sa Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer u Osijeku, koji je objavio niz osmanističkih radova, prvenstveno o povijesti Slavonije pod osmanskom vlašću, a pisao je i o nekim Evlijinim zabilješkama, primjerice o njegovom posjetu dvoru Zrinskih u Čakovcu.

Knjiga započinje uvodom (str. 7-32), u kojem autori prikazuju polazišta i elementarne spoznaje na kojima se zasniva ovo djelo. Prije

svega, ova knjiga ne bi bila moguća bez recentnog objavljivanja popravljene transkripcije rukopisa Evlijinog *Putopisa (Seyāhatnāme)*, za koji se drži da ga je redigirao sam Evlija, od strane nakladnika *Yapı Kredi Yayınları* 2011. Ovaj novoobjavljeni rukopis Evlijina djela, čiji je arabički izvornik također u međuvremenu objavljen, odlikuje se mnoštvom informacija koje su u ranije objavljivanoj verziji izvornika ispuštene iz različitih razloga, o kojima autori ove knjige također iznose neke detalje (npr. cenzura osmanskih vlasti). Vjerojatnost da je sam autor putopisa kontrolirao njegov nastanak daje rukopisu čiju je transkripciju objavio *Yapı Kredi Yayınları* dodatnu vrijednost i izvornost. Ovaj Evlijin rukopis naziva se u ovoj knjizi autografom, no korištenje tog termina moglo bi navesti ponekog čitatelja da je riječ o rukopisu koji je sam Evlija u cijelosti napisao, što se za sada ne može izričito tvrditi. Autori knjige koju ovdje prikazujemo iskazuju poštovanje prema klasičnom prijevodu te komentarima *Putopisa* iz pera istaknutog bosanskohercegovačkog historičara i osmaniste Hazima Šabanovića, no naglašavaju da se njegov prijevod temeljio na već spomenutom manjkavom izdanju originala Evlijina *Putopisa*. Pinjuh i Vlašić objavili su u koautorstvu već dva članka u hrvatskim znanstvenim časopisima u kojima uspoređuju podatke i nepodudarnosti iz novoobjavljenog rukopisa sa Šabanovićevim prijevodom. U ovoj knjizi nisu se opet detaljno bavili njihovom usporodbom, zaključivši da se “oni više ne spominju kao takvi, nego ih se

promatra kao već prihvaćene ispravke”. Naglašava se da je novoobjavljeni rukopis donio za trećinu više materijala o Hercegovačkom sandžaku od Šabanovićevega prijevoda, što je bio poticaj za pisanje knjige i radova o ovoj temi. Autori svoju knjigu nazivaju pionirskom, ne samo zato što je prva monografija o Hercegovačkom sandžaku kroz prizmu Evlijina redigiranog rukopisa nego i zato što se u njoj uspoređuje Evlijin tekst ne samo s onim što je nekoć postojalo na tom prostoru već i s današnjim stanjem na terenu. Zbog toga su primijenili pristup koji nazivaju etnološkom metodom terenskog rada. Navodi se da su detaljno proučavali Evlijin itinerar i da su sami automobilom prošli dijelom Evlijinih ruta po sandžaku Hercegovina te bilježili i fotografirali postojeće građevine i mjesta koje spominje Evlija. Na jednom mjestu govore i o tome da su “u više navrata pješice prelazili udaljenosti prosječne dužine 26 km” i da je trebalo “pet do osam sati putovanja da prevale pojedine dionice”. Osim ovoga, u uvodu autori daju veoma koristan prikaz života i rada Evlije Čelebija na temelju recentne literature, a raspravlja se i o pitanju Evlijine vjerodostojnosti kao autora. Autori naglašavaju da je Evlija često doživljavao kao “maštoviti putopisac”, no da se njegova reputacija popravila u posljednje vrijeme na osnovu pomnog istraživanja “evlijologa”, pri čemu su za neke podatke koje donosi u *Putopisu* pronađene potvrde iz druge ruke. Navode se i mišljenja pojedinih istraživača o vjerodostojnosti *Putopisa*. Neki od njih, poput Roberta Dankoffa,

upozoravaju na fikcionalnost dijelova *Putopisa*, no ukazuju na različite razloge zašto je Evlija nekim djelovima svoga monumentalnog djela pridodavao izmišljene narative te kako su dosadašnji istraživači Evlijina djela pristupali tom fenomenu. Velika većina istraživača, prenose autori ove knjige, mišljenja je da, bez obzira na fikcionalnost određenih segmenata djela koji se najčešće povezuju s njegovim književnim karakterom i jasno su delimitirani, *Putopis* donosi mnogo kredibilnih opisa mjesta koje je Evlija posjetio i događaja koje je doživio. Vrijednost Evlije kao izvora naglašavali su posebice istraživači koji su proučavali Evlijine zapise o Jugoistočnoj Europi, poput Franza Babingera, Olge Zirojević i Hazima Šabanovića. Primjerice, sami autori ove knjige, na osnovu vlastitih iskustava i drugih oblika istraživanja, zaključuju da je Evlija na putovanju Hercegovinom 1664. većinu dionica prošao u okvirima realnog vremena, čime se potvrđuje njegova pretežita vjerodostojnost izvještavanja o putovanju, no naglašavaju da postoje pojedine informacije kojima treba pristupati skeptično ili im se ne može vjerovati.

U nastavku knjige slijedi prvi dio, unutar kojeg se nalaze poglavlja "Od srednjovjekovnog Huma do osmanske Hercegovine" (str. 33-62) i "Političke prilike u Osmanskom Carstvu u 16. i 17. stoljeću" (str. 63-74). Iako je pohvalno dati povijesni kontekst Evlijina putovanja po Hercegovini 1664. godine, ostaje nejasno zašto je toliko prostora dano srednjovjekovnoj povijesti, uključujući

povijest Huma i obitelji Kosača, jer to sa samim Evlijinim izvještajem o Hercegovini zaista nema mnogo veze. Osim toga, autori su dali obilje podataka i o osmanskome osvajanju i administrativnom ustroju područja pod osmanskome vlašću. Čitateljima će zasigurno biti od koristi i kraći pregled opće osmanske povijesti u 16. i 17. stoljeću te refleksije o važnim zbivanjima u Carstvu koja su utjecala na Hercegovinački sandžak u doba Evlijina posjeta, poput sukoba na mletačko-osmanskome pograničju u kontekstu Kandijskog rata (1645–1669). Drugi i najveći dio knjige bavi se pretežitim dijelom samim tekstom Evlijina *Putopisa* i putovanja po Hercegovinačkom sandžaku. U poglavlju *O najčešćim osmanskim javnim građevinama u Hercegovini* (str. 75-80) autori daju pregled izgleda i funkcije pojedinih vrsta osmanskih građevina iz osmanskog razdoblja, s ciljem upoznavanja čitatelja bez predznanja s terminima koje se susreću u Evlijinom *Putopisu* u kontekstu posjeta Hercegovinačkom sandžaku. Upravo građevine osmanske arhitekture, kako javne tako i sakralne, predstavljaju okosnicu Evlijinih opisa pojedinih mjesta, a po kvaliteti, ljepoti i velebnosti gradnje takvih građevina Evlija je najčešće određivao koliko će snažna i elokventna njegova pohvala tih mjesta biti. Autori ovdje tako objašnjavaju osnovnu terminologiju osmanske arhitekture, imajući u vidu pretpostavljeno manjkavo znanje čitatelja u Hrvatskoj. Tako saznajemo što je džamija i od kojih se dijelova sastoji, što su mesdžidi, hanovi, karavan-saraji itd. Poglavlje "*Rajski vrt*":

Hercegovački sandžak u okvirima Evlijina putopisa (str. 81-90) daje naznake o tome kakve teme i pripovjedni stil čitateljima nudi *Putopis*, ali nudi i objašnjenja o tome koliko je pojedinim vrstama informacija moguće vjerovati i kako je do Evlijina puta u Hercegovinu uopće došlo. Osvrću se i na osobine Evlijina jezika, osobito stereotipne atribute koji se javljaju uz određene opisivane objekte ili mjesta. Naglašava se česta poredba ljepota lokaliteta u Hercegovini s rajskim vrtovima, odnosno vrtovima u zagonetnom predjelu Iremu, pri čemu se najviše divio netaknutoj prirodi, bujnom zelenilu, bistrim vodama tekućicama, ukusnim poljoprivrednim proizvodima i sl. U ključnom poglavlju *Evlijino putovanje kroz Hercegovinu 1664.* (str. 91-226) autori daju ekstenzivnu analizu Evlijina teksta, pretežito prema novoobjavljenom rukopisu. Poglavlje je podijeljeno u više glava, od kojih je svaka posvećena Evlijinom opisu pojedinih mjesta i predjela u Hercegovačkom sandžaku, a koja se danas nalaze na teritoriju Bosne i Hercegovine ili Crne Gore. Od većih mjesta čiji se opisi u Evlijinom *Putopisu* analiziraju u ovoj knjizi su Rudo, Prijepolje, Pljevlja, Čajniče, Foča, Nevesinje, Stolac, Ljubinje, Novi, Perast, Kotor i Risan, Počitelj, Mostar i Konjic. Neki manje poznati lokaliteti, poput utvrde Klobuk, također su dobili dosta mjesta u ovoj knjizi. Na kraju knjige slijede zaključak (str. 227-230), sažetak s engleskim i francuskim prijevodima (str. 231-242), rječnik pojmova te popisi vladara i namjesnika (str. 243-260), izvori i literatura (str. 260-278),

kazalo osobnih i geografskih imena (str. 279-288) te bilješka o autorima (str. 289).

Ovaj rad valja svakako preporučiti čitateljima jer kombinira nekoliko znanstveno-stručnih pristupa – historijski, orijentalističko-filološki i etnološko-terenski, što knjigu čini bogatijom i dinamičnijom nego da je ostala ograničena na samo jedan metodološki pristup. U tom pogledu knjiga je veoma uravnotežena i osvježavajuća. Knjiga donosi čitavo bogatstvo informacija o pojedinim lokalitetima iz samog Evlijina teksta i iz drugih izvora, što samo može obradovati entuzijaste za osmansku povijest i baštinu Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Istraživači lokalne povijesti i kulture u Hercegovini trebali bi posebno profitirati od obilja informacija i razborite analize u ovom radu. Sam tekst knjige pisan je na veoma pregledan, pristupačan i jasan način, što bi je moglo učiniti privlačnijom širem čitateljstvu. Knjiga bi trebala poslužiti i kao spomen na osmansku baštinu koja je nekoć postojala na hercegovačkom području, a bila je uništena ili zapuštena od Evlijinog vremena naovamo, uključujući i onu koja je znatno stradala tijekom rata 1992–1995, a danas je obnovljena, u procesu obnove ili je pak nepovratno izgubljena. Veoma je pohvalno i nadasve ohrabrujuće da se u ovakav pothvat spašavanja od zaborava hercegovačke osmanske – i to uglavnom islamske – baštine uključilo i Sveučilište u Mostaru. Knjizi bi se mogli uputiti i neki prigovori. U postupku recenzije ovog prikaza, skrenuta mi je pažnja na činjenicu

da je na str. 201 u knjizi – gdje se govori o stanovništvu Mostara – naveden prijevod Evlijinog tekstualnog fragmenta koji glasi: „Latini, Hrvati, Srbi, Bugari, uskoci i lacmani ovaj grad nazivaju Mostarom”. Međutim, u izvorniku Evlijina teksta, kao što sam se i sam uvjerio, među ovim grupama se spominju i Bošnjaci, što je iz nepoznatog razloga ovdje ispušteno. Mišljenja sam da se radi samo o nespretnom ali nenamjernom propustu, a ne nekakvom tendencioznom potezu autora knjige. Na to upućuje i činjenica da na ostalim relevantnim mjestima u knjizi ne izostavljaju Bošnjake, a i opći ton knjige, koji dosljedno izbjegava politiziranje i tendencioznu polemičnost, čini puno, kao što sam već rekao, na revalorizaciji osmansko-islamske baštine Hercegovine. Knjizi se također može zamjeriti što autori ponekad spominju i neke građevine, uključujući i vjerske, koje su nastale znatno nakon Evlije, pa i veoma recentno, što nikako nema veze s temom knjige. Zbog toga se u pojedinim trenucima stječe dojam da više nije riječ o znanstvenom djelu o Evlijinom tekstu i onome što je preostalo na terenu, nego o svojevrsnom turističkom vodiču o baštini Hercegovine općenito. Kao što smo već spominjali, izvan tematike čini se i pregled hercegovačke srednjovjekovne povijesti te donošenje popisa bosanskih i humskih srednjovjekovnih vladara.

Dino Mujadžević

ULOGA I ZNAČAJ GAZI HUSREV-BEGA U HISTORIJI BOSNE I HERCEGOVINE: Zbornik radova sa naučnog skupa “Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine”, Sarajevo, 22. septembar 2021. godine, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2022, 305 str.

Početakom 2022. godine publikovan je zbornik radova sa naučnog skupa “Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine” održanog nekoliko mjeseci ranije. Organizatori, a potom i izdavači su četiri srodne institucije: Gazi Husrev-begova biblioteka, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu i Historijski arhiv Sarajevo. Ovaj zajednički projekat ima naročit značaj, jer je primjer uspješne saradnje četiri značajne institucije koje predstavljaju bazu za naučna istraživanja i projekte u čijem fokusu je prošlost Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Zajedničkim naporima i kapacitetima pobrojanih institucija ovako značajan projekat ubrzo je nakon održavanja naučnog skupa rezultirao i objavljivanjem posebne publikacije, koju predstavljamo ovim kratkim osvrtom.

Zbornik sadrži 15 radova. Iako nisu podijeljeni prema tematskim blokovima, već na prvi, letimični pogled može se uočiti da se svi radovi u ovom zborniku mogu klasificirati prema tri različita aspekta tematike zbornika: 1. Društveno-historijski

kontekst vremena i prostora u kojem je živio i djelovao Gazi Husrev-beg, 2. Obrazovne i kulturne prilike, te prakse iz islamske tradicije u vrijeme Gazi Husrev-bega, 3. Gazi Husrev-begov vakuf kao generator svih društvenih, ekonomskih i privrednih procesa u Sarajevu.

Prvi rad koji otvara ovaj zbornik nosi naslov "Osmansko Carstvo i Bosna u vrijeme Gazi Husrev-bega" (str. 7-24), a njime autor Enes Pelidija na svojevrsan način uvodi ličnost Gazi Husrev-bega na historijsku pozornicu. Radom se tematizira širi vremenski kontekst (od sredine 15. stoljeća i 16. stoljeće), kako bi se mogla steći potpunija predstava o uslovima u kojima Gazi Husrev-beg, kao potomak sultana Bajezida II, izrasta u ličnost koja će odigrati presudnu ulogu u razvoju i statusu Sarajeva kao jednog od urbanih centara. Pored intenzivnih vojnih aktivnosti, kako ističe Pelidija, u periodu Gazi Husrev-bega ne samo da je ostvareno teritorijalno proširenje i ubrzan razvoj postojećih gradskih naselja već i veliki pomak na obrazovno-naučnom planu, za što najveće zasluge treba pripisati osnivanju Gazi Husrev-begova vakufa. Drugi rad kojim se поближе osvjetljava uloga, značaj i doprinos Gazi Husrev-bega u urbanom razvoju Sarajeva je rad Behije Zlatar "Gazi Husrev-beg i njegov doprinos razvoju Sarajeva" (str. 25-34). Kako je poznato, dr. Zlatar autorica je dvije vrlo značajne studije *Zlatno doba Sarajeva: XVI stoljeće* (Svjetlost, Sarajevo, 1996) i *Gazi Husrev-beg* (Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2010), te je u

tom smislu ovaj rad sukus njenog dugogodišnjeg naučnog angažmana na osvjetljavanju i promoviranju bogate prošlosti Sarajeva. Gazi Husrev-beg je ovim radom predstavljen kao sandžakbeg sa vizijom razvoja grada, koji je kao takav osnovao i podigao ključne ustanove koje će činiti jezgru i impuls društvenog, kulturnog, vjerskog i ekonomskog života, čime je svoje ime uklesao u historiju Sarajeva i Bosne i Hercegovine. Radom Muamera Hodžića "Diplomatski aspekt odnosa Gazi Husrev-bega i Mlečana" (str. 35-50) ličnost Gazi Husrev-bega predstavljena je u svjetlu uspostavljanja i održavanja dobrih međususjedskih odnosa sa Mlečanima i različitim aktivnosti koje su u tom pogledu preduzete. Osim toga, naročit doprinos ovog rada ogleda se u činjenici što je njime konačno ponuđen odgovor i otklonjena jedna vrsta nedoumice koja je duže vrijeme prisutna u historiografiji, a odnosi se na njegovo obavljanje funkcije carskog kapidžibaše, što je zasigurno bilo od presudnog značaja za njegovu kasniju uspješnu diplomatsku interakciju. Ono što je u historiografiji bilo sporno je godina i redosljed imenovanja Gazi Husrev-bega za skadarskog sandžakbega, s jedne strane, i carskog kapidžibašu, s druge. Na temelju prvorazrednog historijskog izvora Hodžić je utvrdio da je "serbevabin (kapidžibaša) Husrev-beg imenovan na mjesto skadarskog sandžakbega 9. šabana 916/21. novembra 1510", čime je u potpunosti otklonio svaku vrstu zabune kada je redosljed napredovanja Gazi Husrev-bega u pitanju.

Četvrti rad koji pripada ovom, uslovno rečeno, prvom bloku je rad Elme Korić pod naslovom "Granice Bosne od Gazi Husrev-bega do Gazi Ferhad-paše Sokolovića" (str. 51-68). Njime su u fokus stavljene vojne i upravne aktivnosti kojima je Husrev-beg stekao status "Gazi". Vojni angažman Gazi Husrev-bega je, kako u ovom radu ističe autorica, rezultirao proširenjem granica Bosanskog sandžaka, što je potom i sam legalizirao. Radom se uspoređuju spomenute aktivnosti Gazi Husrev-bega i Ferhad-paše Sokolovića (50-ak godina poslije) s ciljem da se uoče strateški važni koraci koje su u svom djelovanju poduzimali ovi visokopozicionirani uglednici.

Drugoj tematskoj cjelini ovog zbornika pripadaju tri rada koji se tematikom odnose na obrazovne i kulturne prilike i prakse iz islamske tradicije u vrijeme Gazi Husrev-bega. Rad Velide Mataradžija "Položaj Gazi Husrev-begove medrese u osmanskome obrazovnom sistemu" (str. 69-84) osvrt je na status najznačajnije bosanskohercegovačke obrazovne ustanove iz osmanskog perioda u rangiranju osmanskog školstva. Ovim radom autorica je ustanovila da je Gazi Husrev-begova medresa pripadala stepenu "haridž eli" medresa, što je njenim svršenicima omogućavalo dalji nastavak školovanja u Sahn-i seman medresi, medresi najvišeg ranga u Carstvu.

Radom "Šta je čitao Ali Dede, šejh Husrev-begovog hanikaha u Sarajevu i turbedar turbeta sultana Sulejmana Kanunija?" (str. 85-110) autorskoj dvojca Adnana Kadrića i

Berina Bajrića osvjetljava se kulturni život Sarajeva u 16. stoljeću, a kroz djelovanje Gazi Husrev-begovog hanikaha kao generatora kulturnih, intelektualnih i duhovnih aktivnosti. Funkciju šejha ove značajne ustanove obnašao je Ali Dede Bošnjak, jedan od najistaknutijih bošnjačkih velikodostojnika, pripadnika duhovne i intelektualne elite u punom značenju tog pojma. Radom se, kroz osvjetljavanje obrazovnog profila ove značajne ličnosti, nastoji i odgovoriti na pitanje koja se vrsta literature čitala u Bosni u 16. stoljeću i koliku ulogu su u obrazovanju i duhovnom razvoju imali Gazi Husrev-begov hanikah i tekija kao odgojno-obrazovne ustanove koje, zajedno sa medresom, djeluju u okviru istog vakufa. Drugi dio rada osvrt je na najznačajnija djela Ali Dede Bošnjaka (od ukupno 26, 11 je na arapskom i 15 na osmanskome turskom jeziku). Ovaj rad je, kako autori navode, "svojevrсни prilog proučavanju intelektualne i duhovne povijesti Bosne u 16. stoljeću".

Treći rad iz ove uslovne tematske cjeline je, iako ne slijedi iza naprijed spomenutih, rad Elvira Duranovića "Stoljetni kontinuitet forme vjerskih obreda u Gazi Husrev-begovoj džamiji – ugaoni kamen nastanka i očuvanja važnih segmenata islamske tradicije Bošnjaka" (str. 168-185), koji u fokus stavlja specifične forme ibadeta propisane vakufnamom kao temeljnim dokumentom o osnivanju i daljem egzistiranju i ulozi određenih institucija Gazi Husrev-begova vakufa (džamija, medresa). Prakticiranje obrednih formi u određenim prilikama (neke od njih su salla, mukabela,

ta'rifa, tevhidi, hafiske dove) opstalo je i prisutno i danas, nakon više od pet stoljeća, a važnu ulogu u njegovanju tih praksi odigrale su dvije ključne institucije Gazi Husrev-begova vakufa – medresa i džamija. Analizom određenih obrednih formi autor je nastojao predstaviti utjecaj koji su one imale na islamsku tradiciju Bošnjaka, jer su se one većinom, iako započete u Sarajevu, vrlo brzo proširile i po cijeloj Bosni i Hercegovini i kao takve ostale u primjeni sve do danas.

Konačno, treću tematsku cjelinu ovog zbornika čine radovi koji tematiziraju različite aspekte proučavanja Gazi Husrev-begova vakufa, odnosno vakufa njemu bliskih osoba (supruga, majka). Ovu tematsku cjelinu otvara rad Behçeta Loklara "Gazi Husrev-begov vakuf prema računovodstvenim defterima sredinom 18. stoljeća" (str. 111-146). Na osnovu uvida u do sada neobjavljene izvore (računovodstvene deftere iz 1751. i 1756. godine), autor ističe da je Gazi Husrev-begov vakuf imao velike stavke prihoda i rashoda, a s obzirom na veličinu vakufa, ali i njegovu općedruštvenu utilitarnu funkciju, nudi vrlo značajne podatke o poslovanju, finansijskoj pozadini vakufa i njegovom utjecaju na društveni život Sarajeva.

Rad Hatice Oruč "Gazi Husrev-begov vakuf u svjetlu društvenih potreba i promjena u XIX vijeku" (str. 147-167) nadovezuje se na prethodni rad i predstavlja stanje Gazi Husrev-begova vakufa u 19. stoljeću, šteti koju je pretrpio od požara, ali i govori o kapitalnim ulaganjima, poput izgradnje bolnice, sirotišta, štamparije i sl. U tom smislu, autorica analizira

odnos prihoda i rashoda, odnosno objekata koji su donosili određenu finansijsku dobit i onih koji, budući da su namijenjeni za općedruštvenu korist, posmatrani samo sa rashodovne strane. Ono što je specifičnost spomenutog perioda, jest da se na nivou države osniva Ministarstvo za upravljanje vakufima, čime je uspostavljen jedinstven kontrolni mehanizam za upravljanje vakufima. Ovaj značajan iskorak rezultat je osvješćivanja važnosti i uloge vakufa i promjene državne politike o tom pitanju.

"Vakuf Gazi Husrev-begove majke Seldžuke" (str. 186-195) Hamze Lavića nudi značajne podatke o životu i vakufu Gazi Husrev-begove majke Seldžuke u Serezu, rodnom gradu Gazi Husrev-bega, kao i aktuelnom stanju tog vakufa. Poznato je da je vakufnamom sultanije Seldžuke propisana izgradnja medrese, mesdžida, mekteba i imareta te zavije. Dugo vremena su postojala oprečna mišljenja u vezi sa lokacijom džamije sultanije Seldžuke, međutim, ovaj rad sublimira sva recentnija saznanja do kojih se došlo ponovnim ubiciranjem i radovima na osvjetljavanju ovog značajnog podatka. Ono što je svojevrsni zaključak ovog rada, kako navodi Lavić, jest to da niti jedan od objekata iz ovog vakufa više ne služi svojoj primarnoj svrsi, a džamija sultanije Seldžuke je nakon restauracije pretvorena u galeriju.

U radu Dželile Babović "Vakuf Gazi Husrev-begove supruge Šahdidar i razvoj svijesti o društveno korisnom radu u Sarajevu u 16. i početkom 17. stoljeća" (str. 196-217)

fokus pažnje usmjeren je na ženske vakufe u Sarajevu u 16. i početkom 17. stoljeća. Najvažniji i najveći vakuf koji je zavještala jedna žena je svakako onaj Gazi Husrev-begovog supruge Šahdidar, ali ne treba zanemariti ni doprinos drugih imućnih žena čiji je angažman doprinio očuvanju i opstanku većih i reprezentativnih objekata. Autorica, koja naglašava da ovo nije konačni popis svih vakufa, u radu nudi tabelarni prikaz sa imenima 55 vakufa, vrijednost njihovih novčanih prihoda i namjenu.

“Gazi Husrev-begov vakuf u dokumentima Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu 1878-1914” je naslov rada Hane Younis (str. 218-236) u kojem se na osnovu izvorne arhivske građe Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu predstavlja sva kompleksnost funkcionisanja vakufa, kao i problemi koji su se najčešće javljali u periodu potpune decentralizacije uprave vakufima na nivou Osmanske države. Da situacija bude još složenija, to je period kada u Bosni dolazi do austrougarske okupacije, što za sobom vuče i ključne promjene u jurisdikciji nad vakufima. Autorica na osnovu arhivske građe uočava određene nedoumice u praksi i nedosljednosti u postupanju po određenim rješenjima suda, pošto su i ovlasti šerijatskih sudova nad vakufskom imovinom bile podijeljene, a u nekim slučajevima šerijatski sudovi nisu ni imali nadležnost. S obzirom na to da je Gazi Husrev-begov vakuf najveći vakuf u Sarajevu, autorica kroz nekoliko ključnih segmenata analizira pristup rješavanju raznovrsnih problema s kojima se ovaj vakuf suočio u sudskoj praksi.

Zbornik zaokružuju dva rada u kojima je dat osvrt na suočavanje sa različitim zloupotrebama vakufa u savremenom dobu. Rad Senaida Zajimovića “Uzurpacija Gazi Husrev-begovog vakufa i posljedice po društvo” (str. 237-267) usmjeren je na analizu nekoliko ključnih zloupotreba Gazi Husrev-begovog vakufa (uzurpacija, devastacija, nacionalizacija, preknjižavanje, oduzimanje, pljačka), koje su ovoj najvažnijoj instituciji u povijesti Sarajeva nanijele nenadoknadivu štetu. O procesu povrata vakufske imovine govori rad “Denacionalizacija i restitucija ili skriveno lice istine” Mustafe Vatrenjaka (str. 268-285). Dva su odvojena procesa povrata te imovine – denacionalizacija i restitucija, a autor detaljno obrazlaže razliku između tih postupaka. Kako je konstatirano, ni ovi procesi, iako zagwarantirani, nisu provedeni, što je u krajnjim konsekvencama samo produbilo zloupotrebu ovog vakufa. Osim toga, radom se autor osvrće i na agrarnu reformu nakon 1945. godine, kada je Gazi Husrev-begov vakuf ostao bez značajnog dijela zemljišta i šume.

Posljednji rad, “Gazi Husrev-beg u prijeporu historiografskih interpretacija” (str. 286-305) Sedada Bešlije, portretira figuru ove značajne ličnosti kroz različite historijske izvore, te nudi pregled i analizu različitih historiografskih interpretacija i ocjena pozicije i uloge Gazi Husrev-bega u prošlosti Bosne i Hercegovine. Među najznačajnijim autorima koji su interpretirali ovu ličnost Bešlija navodi Mehmeda Spahu, Safvet-bega Bašagića, Ćiru Truhelku, Saliha Ljubunčića, Hazima

Šabanovića, Muhameda Hadžijahića, Vladislava Skarića, Osmana Asafa Sokolovića, Seida M. Traljića, fra Miju Batinića, Željka Ivankovića, fra Ignacija Gavrana, Pavu Živkovića, Mariju Brandić i dr., a kroz opće ocjene ove ličnosti i njegove vladavine te, naročito, odnos prema drugom i drugačijem.

Sumirajući sve naprijed navedeno, ovaj zbornik nudi obilje korisnih novih podataka i različite perspektive i interpretacije starijih tekstova, a neki radovi, na osnovu do sada nekorisćenih historijskih izvora, nude do sada potpuno nepoznate informacije o različitim aspektima života Gazi Husrev-bega i njegova vakufa kao najznačajnijeg impulsa urbanom razvoju Sarajeva.

Madžida Mašić

ZAMIŠLJANJE ŽENE: O IDEOLOŠKIM I KULTURNIM KONCEPTIMA ŽENSKOG RODA U POVIJESTI BOSNE I HERCEGOVINE, ur. Sabina Veladžić, Aida Ličina Ramić, Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo, 2023.

Kroz zbornik radova pod naslovom *Zamišljanje žene : o ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* nastoji se (ponovno) ispitati i sagledati položaj žene u bosanskohercegovačkoj prošlosti, kao i institucionalni, ideološki i kulturni koncepti kojima je (de)legitimirana upotreba ženskog tijela i bića kao takvog, a koji je idejno nastao tokom mnogih neformalnih razgovora između saradnica

Univerziteta u Sarajevu – Instituta za historiju i Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta.

Prilikom za izdavanje ovog zbornika urednice Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić dobile su kroz rad jedne nevladine organizacije koja kroz podršku ovakvim projektima ukazuje na mizoginiju i čvrstu ukorijenjenost patrijarhalnih vrijednosti u bosanskohercegovačkom višestruko podijeljenom društvu. Urednice su svojevrsnu zahvalnost i opravdanje za podršku Fondaciji Henrich Böll iskazale kroz obim i kvalitet zbornika koji umnogome prevazilazi šturu, nemušte, tekstualno tanahne i dizajnerski kvalitetno opremljene publikacije kojima (ne)vladine organizacije obično opravdavaju završetke projekata na ratom unesrećenim jugoslavenskim prostorima.

Pored Uvodne riječi urednica, biografija autora/ica tekstova, dviju recenzija (Ivane Pantelić i Amile Kasumović), zbornik sadrži ukupno sedam opširnih radova koji se bave širokim spektrom tema koje se kreću od dekonstruisanja mitoloških narativa, preispitivanja stereotipnih slika, prikazivanja književnih i političkih debata, pravnih metamorfoza ženskih udruženja nakon Drugog svjetskog rata i “samoukinuća” AFŽ-a, dekonstruisanja patrijarhalnih narativa bosanskohercegovačke književnosti i vjersko-nacionalne štampe do predstava žene u školskim udžbenicima, čime pokrivaju historijska razdoblja bosanskohercegovačke prošlosti od srednjega vijeka do danas.

Već prvi rad u Zborniku, koji je napisao Dženan Dautović, ukazuje

na činjenicu da se kroz tekstove ne progovara o razdoblju staroga vijeka, već srednjovjekovnom razdoblju povijesnog razvitka bosanskohercegovačkog društva u kojem je patrijarhat iznimno zreo i snažan. No uvjeren sam da bi potraga urednicā za autoricom/autorom rada koji bi tretirao tematiku kojom se zbornik bavi u razdoblju staroga vijeka, u našim oportunističkim i komfornim akademskim sredinama dovela do odugovlačenja procesa rada na projektu objavljivanja te da do razgovora o rezultatima koje urednice zbornika nude čitateljskoj publici ne bi skoro ni došlo.

Dautović u svom radu, u kojem ima za cilj pokazati položaj žene u bosanskohercegovačkom srednjem vijeku, progovara na tri razine: na razini roda, potom staleža, te kroz dvije studije slučaja, pri čemu naglašava problematiku izvora i iznosi opsežan pregled literature na ovu temu kroz tri prostorna nivoa: evropski i svjetski, regionalni (Jugoistočna Evropa) te, uslovno rečeno, lokalni, odnosno bosanskohercegovački. Kroz studije slučaja pokazuje na koji je to način vladarica, odnosno žena, u aristokratskoj hijerarhiji visoko pozicionirana osoba, postala dio mitološkog narativa današnje političke i publicističke elite o pojedinim, u nauci posve jasnim i gotovo riješenim pitanjima. Političke elite taj iskonstruisani narativ koriste u svrhu mantre o bosanskohercegovačkoj posebnosti koju redovno ponavljaju u pravilnim godišnjim ciklusima u nizu koji uz obljetnicu izdavanja povelje Kulina bana Dubrovčanima, obljetnicu smrti i povratak posmrtnih ostataka Husejin-kapetana Gradaševića u

Bosnu i Hercegovinu, čine još poneke kalendarske tačke.

U radu o ženama u javnom prostoru Bosanskog ejaleta Elma Korić preispituje stereotip o ženi u Osmanskom Carstvu i otkriva sliku u kojoj su žene svjesne i upoznate sa svojim pravima, te koriste i bore se za vlastita prava kroz sudske sporove koji su uglavnom vezani za posjedovanje i upravljanje nekretninama iz kojih ostvaruju materijalnu, finansijsku dobit.

Sonja Dujmović je priložila tekst u kojemu je analitički detektirala brojne srpske pripovjedačice, književnice i pjesnikinje, aktivistkinje nacionalnih manifestacija, nacionalnih udruženja, karitativnih udruženja, učiteljice itd., te u radu pronalazi trenutak u kojem dolazi do "izlaska žene u javnost" koji "odjednom" nije bio sporan, odnosno nije bio sprečavan, pošto žena kao takva postaje – muškom voljom, muški saborac u književnim i političkim debatama.

Na ovaj se rad naslanja tekst Aide Ličine Ramić koja, slično kao i Dujmović, pokazuje mijene u ženskim društveno-političkim organizacijama, pri čemu prati pravni okvir kroz koji su nakon Drugog svjetskog rata žene bile organizirane u određena politička tijela – od osnivanja AFŽ-a (1942. godine), preko Saveza ženskih društava (1953. godine) pa do Konferencije za društvenu aktivnost žena (1961. godine), pri čemu posredno daje nacrt odgovora na pitanje o (novom?) položaju žene u socijalističkoj Jugoslaviji – državi koja je žensku emancipaciju i rješenje pitanja problematike socijalizacije

porodičnih funkcija rješavala tako što je kroz svoje društvene institucije počela preuzimati određene uloge koje su u tradicionalno patrijarhalnim društvima obavljale žene.

Ajla Demiragić je analizirala prvu sistematsku znanstvenu studiju koja prikazuje nastanak i razvoj muslimanske, bošnjačke književnosti, u kojoj je Muhsin Rizvić, kao autor analizirane studije, potpuno ignorirao žensko pitanje, studiju u kojoj su žene bosanskohercegovačke književnosti prikazane i predstavljene kao izuzetak i anomalija. Demiragić je ovdje naglasila problem “androcentričnog prikaza” kulturnog i književnog života jednog društva i ukazala na posljedice izostavljanja prvih žena koje su publicirale svoje radove, što je vodilo ka tome da se sve naredne generacije književnica promatraju kao manje vrijedne i nebitne, te je posve jasno kako je jednakost muškaraca i žena samo proklamirana, dok je patrijarhat i dalje ostao u temeljima socijalističkog društvenog uređenja.

Cilj rada Sabine Veladžić pod naslovom “Diskurzivna prezentacija žene u bošnjačkim štampanim medijima 1989–1992” je da pokaže način na koji je lik žene predstavljan tokom kasnog socijalizma, u doba krize, uoči izbijanja rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu. Veladžić u ovom tekstu pokazuje kako žena tokom procesa tranzicije (p)ostaje temelj (jedno)etničkog društva i zajednice, jer se tradicionalno ukorijenjene, patrijarhalne tekovine samo preuzimaju i svode se na uže, jednonacionalne i vjerske principe. Idealni lik žene tako postaje Bošnjakinja, majka, vjernica,

odgojiteljica novih naraštaja, koja je posvećena zajednici koja slijedi patrijarhalne vrijednosti i islamsku vjersku tradiciju.

U tekstu pod naslovom “Žene na marginama savremenih udžbenika historije u Bosni i Hercegovini” Melisa Forić Plasto pokazuje kako se kroz školski sistem izbjegava progovoriti o ulozi žena u prošlosti, jer su informacije o ženama koje učenici nalaze u udžbenicima malobrojne. Forić Plasto pokazala je kako se stanje u kreiranju udžbeničkih politika prema položaju žene u društvu nije bitno mijenjalo te da se u prikazima prošle zbilje žena učenicima prikazuje kao “manje vrijedno biće”, građanin “drugog reda” i slično, što pokazuje da ovaj zbornik može poslužiti kao inicijalni poziv, ali i vodič za dekonstrukciju patrijarhalnih vrijednosti koje su temeljni remetilački faktor našeg (bosanskohercegovačkog) društva u cjelini.

Edin Omerčić

Dženita Karić, BOSNIAN HAJJ LITERATURE: MULTIPLE PATHS TO THE HOLY, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2023, 256 str.

Početkom 2023. godine ugledna akademska izdavačka kuća Edinburgh University Press objavila je knjigu pod naslovom *Bosnian Hajj Literature: Multiple Paths to the Holy* autorice Dženite Karić, profesorice Univerziteta u Amsterdamu, koja na primjeru Bosne i Hercegovine proučava jednu od strogih islamskih dužnosti za imovno sposobne muslimane,

koja predviđa putovanje u Meku i Medinu, odnosno obavljanje obreda hadža. Knjiga je napisana na 256 stranica, a njenu glavninu čine uvod, pet poglavlja i zaključak. Recenzenti ove knjige su eminentni istraživači prošlosti i sadašnjosti Bosne i Hercegovine, Edin Hajdarpašić i David Henig, dok njenu naslovnu stranicu krase crtež Elvira Jusufovića koji simbolično prikazuje samostalno putovanje autom u Meku hadžinica Safije Šiljak i Hidajete Mirojević.

U uvodu autorica navodi da knjiga koju je napisala govori o spisima o hadžu koji ustvari predstavljaju konekciju između hodočašća u Meki i ljudi u udaljenim krajevima iz kojih dolaze hodočasnici, u ovom slučaju iz Bosne i Hercegovine. Objasnjavajući svoje osnovne ciljeve, Karić nas vodi kroz priču ispisanu u dnevničkim zabilješkama čija je autorica Hidajeta Mirojević, koja je zajedno sa Safijom Šiljak 1981. godine obavila hadž na način da su put od Sarajeva do Meke prešle privatnim automobilom, Volkswagen bubom. Osim što su bile prijateljice, povezivala ih je i činjenica da su pripadale jednom mladomuslimanskom ogranku, zbog čega je Safija Šiljak neko vrijeme provela i u zatvoru. Razlog njihovog putovanja autom bila je želja da na sebe skrenu što manje pažnje u socijalističkom društvu, uzimajući u obzir njihovu prošlost, te su putovanje autom uspijevale prikazati kao turistički posjet Bliskom Istoku. Ove dnevničke zabilješke objavljenje su 2014. godine, nakon smrti Hidajete Mirojević. Na ovom primjeru autorica ukazuje na značaj ovog izvora iz

više različitih perspektiva kojima će se kasnije posvetiti značajna pažnja unutar zasebnih poglavlja knjige. Također, autorica se u uvodu osvrnula i na slična istraživanja na globalnom nivou, konstatirajući da je putopisna literatura o hadžu analizirana u kontekstu proučavanja različitih tema, kao što su, između ostaloga, konverzija u islam, transnacionalne veze i panislamizam. Osvrćući se na hadž iz Bosne kao pojavu dugog trajanja i objašnjavajući način na koji je koncipirala poglavlja unutar knjige, autorica je navela tri stavke koje karakteriziraju pisanje bosansko-hercegovačkih muslimana o hadžu kroz nekoliko stoljeća, a to su: stalna napetost između lokalnog i univerzalnog, prekid između predmodernih i modernih načina posredovanja te tenzija između obredne "praznine" i impulsa koji stvara smisao i koji je vidljiv u spisima.

U fokusu prva dva poglavlja nalazi se literatura o hadžu nastala u osmanskome periodu. Prvo poglavlje "The Meanings of the Sacred" (str. 29-60) tematizira koncept, razloge pisanja, važnost pisanja i različite poglede na Meku i Medinu u spisima o hadžu nastalim u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, a čiji su autori 'Alī-dada al-Būsnawī, 'Abdu llāh al-Būsnawī i Ḥasan Imām-zāda al-Būsnawī. Autorica je sažeto prezentirala biografske podatke o trojici Bosanaca, napominjući da je riječ o ljudima koji su bili aktivni sudionici intelektualnog života u Osmanskom Carstvu. U kontekstu teme kojom se bavila, Karić smatra da je analizirane autore, i pored različitosti u njihovim

djelima, povezivala “aktivna uloga u konstruiranju svetosti kroz različita, ali kompatibilna tekstualna sredstva i žanrove”. Prvo poglavlje autorica zatvara opaskom da su rasprave navedenih učenjaka uspostavile diskurs o hadžu za period koji je uslijedio (17. i 18. stoljeće), a koji je predmet propitivanja u drugom poglavlju “The Roads to Meca” (str. 61-93). Na ovom mjestu je autorica istraživala itinerare i putopise bosanskohercegovačkih hadžija u 17. i 18. stoljeću, kada je već broj hadžija iz Bosne postajao veći. Naglasak je na običnom čovjeku, njegovom putu, doživljaju hadža i poruci koja je slata lokalnom stanovništvu. Pred onima koji su željeli obaviti hadž nalazilo se životno putovanje, te zbog toga Karić upozorava i na određene rasprave koje su se vodile oko stvarnog razloga putovanja. Naime, u ovom vremenu su pojedini učenjaci upozoravali da se na hadž nije trebalo kretati zbog avanture i zabave koju donosi to putovanje, nego isključivo zbog vjere. Autorica je mišljenja da je za bosanske hadžije putovanje na hadž bilo i više od ispunjavanja Božije odredbe, te da su se na tom putu kretali u različitim prostorima svetosti obilazeći mezarja važnih ličnosti islamske prošlosti, najčešće povezanih sa Muhammedom, a. s., prolazeći kroz važne muslimanske gradove i susrećući se s bitnim učenjacima vremena u kojem su živjeli. Stoga, pored činjenice da je putovanje na hadž u tom periodu predstavljalo nevjerojatnu avanturu, Karić je mišljenja da je stvarni motiv većine hodočasnika bila potraga za svetim i razumijevanje svetog. Kroz

ovo poglavlje čitatelja vode primjeri prisutni u Bašeskijinoj međzmi i putopisima s hadža Jusufa Livnjaka i Mustafe Muhlisija.

U narednim poglavljima autorica je pratila narative o hadžu u modernom periodu, krenuvši od 19. stoljeća. Treće poglavlje, naslovljeno “Change” (str. 94-134), sagledava odnos prema hadžu i način prikazivanja hadža u novinama, od austrougarske okupacije 1878. godine do Drugog svjetskog rata, te diskusije u vezi s različitim pitanjima vezanim za ovaj obred. Karić je prezentirala veći broj primjera povezan s ovom temom na južnoslavenskom području, ali centralno mjesto unutar ovog poglavlja pripalo je raspravi pokrenutoj od strane Ismeta Vratanovića koji je objavio nekoliko kritičkih tekstova o hadžu, nastalih kao rezultat njegovog putovanja u Hidžaz. Njegov putopis se uklapao u literaturu koja je stereotipno prikazivala Hidžaz kao zaostao i egzotičan, dok je hadž profaniziran i prikazivan kao turistička avantura. Takav narativ uklapao se u evropske narative u kojima je hadž, između ostaloga, prikazivan i kao pokazatelj zaostalosti. Odgovor Vratanoviću je, prema riječima autorice, došao u vidu druga dva putopisa, čiji su autori bili Muhamed Krpo i Ibrahim Hakki Čokić. Sva tri putopisa su imala određeni utjecaj na prikazivanje hadža u štampi. Krpo i Čokić na više mjesta kritiziraju Vratanovićeve stavove, smatrajući da iskreni vjernici pred sobom imaju naum obavljanja svete dužnosti, da su skoncentrirani na obrede hodočašća i da nemaju dovoljno vremena za turističke aktivnosti.

Ipak, Karić kritički promatra Krpin putopis, ukazujući da je i on posjetio veliki broj mjesta na putu do Meke, da je pozivao i druge da ih posjete, da je na tom putu gledao projekcije filmova te da naslovnicu njegovog putopisa ne krasi slika Meke i Medine, nego egipatske piramide u pozadini što, prema njenim riječima, akcenat putopisa stavlja na putovanje, a ne na krajnji cilj. Na kraju trećeg poglavlja autorica čitatelje upoznaje o raspravi Adila Čokića i Osmana Nurija Hadžića o predislamskoj tradiciji hodočašća u Meku, uklapajući raspravu u odgovarajući kontekst kada je riječ o razvoju islamske misli kako u svijetu tako i u našim područjima. Četvrto poglavlje "Dis/Connections" (str. 135-173) poslužilo je za propitivanje putopisne literature u socijalističkom periodu. Autorica dobro primjećuje da je odlazak na hadž u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata imao jaku političku pozadinu. Iako se na upražnjavanje vjere gledalo s posebnim oprezom, obred hadža iskorišten je u političke svrhe, kako bi se ciljano suzbili propagandni narativi o lošem položaju jugoslavenskih muslimana, koji su se širili Bliskim Istokom nakon sukoba sa Sovjetskim Savezom. Takva politika bila je izuzetno bitna i u vremenima kada će Jugoslavija nastojati da se snažno poveže s muslimanskim zemljama na Bliskom Istoku. S druge strane, muslimanima unutar Jugoslavije se nastojala prikazati slika da cilj novih vlasti nije da ograničavaju njihova vjerska prava. U kontekstu naprijed navedenog, Karić analizira putopis Hasana Ljubunčića, člana prvih

delegacija hadžija koje je Jugoslavija poslala u Meku i Medinu, a koji na najbolji način prikazuje promjenu narativa o hadžu i putu na hadž u odnosu na prethodni period. Značajnu pažnju u ovom poglavlju autorica je posvetila kritici senzacionalizma u putopisu Zuke Džumhura, navodeći da je isti eklatantan primjer orijentalističkih narativa o Hidžazu. Autorica ističe i podatak da je njegov putopis "Kamen crnog sjaja" izostavljen iz izdanja *Nekrologa jednoj čaršiji* 2004. godine, što je, prema kritičarima, rezultat činjenice da se nipošto ne smije narušiti pozicija djela Zuke Džumhura kreirana unutar bošnjačkog nacionalnog narativa. Posljednji dio ovog poglavlja posvećen je analizi različitih stajališta i prikaza vezanih za hadž, prisutnih u djelima predsjednika Udruženja ilmijje Huseina Đoze, koji je nakon Drugog svjetskog rata bio osuđen na zatvorsku kaznu od komunističnih vlasti zbog kolaboracije, ali je nakon izdržavanja kazne postao blizak socijalističkom režimu, te Fejzulaha Hadžibajrića, orijentaliste i kadirijskog šejha, koji je bio u nemilosti socijalističkog režima. U posljednjem poglavlju ove knjige, "Bosniaks between Homeland and Holy Land" (str. 174-207), proučavani su narativi vezani za hadž u periodu agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992–1995) i poslijeratnom periodu. Autorica je u prvom dijelu sagledala putopis Munira Gavrankapetanovića, te putopis koji su zajednički napisali Mehmedalija Hadžić, Amir Hodžić i Jusuf Žiga, a centralno mjesto zauzima prvi hadž pod zastavom Republike Bosne i Hercegovina

1994. godine na koji je putovao i predsjednik Alija Izetbegović. S obzirom na to da su tom prilikom hadž obavljali ranjeni borci Armije Republike Bosne i Hercegovine i da je rat bio u toku, to je Bosnu i Hercegovinu i njene hadžije stavilo u prvi plan na globalnom planu kada su u pitanju muslimanske zemlje. Peto poglavlje završava osvrtom na zabilješke i dojmove brojnih hadžija na njihovim putovanjima prema Meki i Medini u godinama nakon rata.

U zaključnom razmatranju (str. 208-215) ukazano je na raznovrsnost putopisne literature o hadžu iz Bosne, te su sažeti osnovni rezultati knjige. U prvom planu je bitnost hadža u životu bosanskohercegovačkih muslimana, uz napomenu da je to bilo vidljivo i za vrijeme trajanja pandemije COVID-19, kada je organiziran niz aktivnosti koje su predstavljale njihovo razočarenje i nostalgiju zbog činjenice da ne mogu putovati u Meku i Medinu. Prateći period od pet stoljeća, Karić je na osnovu putopisne literature i slične izvorne građe uspješno analizirala i raspravljala o društveno-kulturnom utjecaju hadža u životu muslimana u Bosni i Hercegovini, te sagledala na koji su sve način bosanskohercegovački muslimani u tom periodu doživljavali i shvaćali hadž. Osnovna teoretska tvrdnja knjige je da je tekstualni diskurs o hadžu vrsta medijacije/posredovanja između društveno-historijskih okolnosti i posvećenosti svetom. Upravo iz tog razloga, mnoge prethodne studije o hadžu su iscrpljivale prethodno, a zanemarivale potonje. U biti, dok su društveno-historijske okolnosti

oblikovale vrstu i način pisanja o svetom, s druge strane, usprkos različitim historijskim izazovima, posvećenost svetim prostorima Meke i Medine bila je konstantna. Koristeći se odgovarajućim i “svježijim” metodološkim pristupima, autorica je uspjela napisati knjigu koja u isto vrijeme može biti korisna istraživačima ove i srodnih tema, ali i široj javnosti zainteresiranoj za hodočasnu literaturu. U tom smislu ne treba zanemariti ni činjenicu da je hadž s vremenom postao bitan predmet zanimanja i za nemuslimane. Kvalitetnom analizom, argumentacijom i predstavljanim zaključcima napravljen je značajan korak naprijed u odnosu na rezultate izučavanja autora koji su se ranije iz različitih perspektiva bavili temama vezanim za hadž iz Bosne. Na kraju, želio bih istaknuti nadu da će važnost teme i kvalitet ove knjige biti primijećeni i od institucija koje se bave humanističkim naukama ili od izdavačkih kuća u Bosni i Hercegovini, te da će u doglednom periodu biti prevedena i objavljena na bosanskom jeziku.

Amer Maslo

Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, Svezak treći. Obradio Hamza Lavić. Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2022, 370 str.

Treći svezak *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* koji je pred nama, nastavak je kontinuiranog i predanog rada na predstavljanju vrijedne rukopisne baštine o kojoj skrbi Historijski arhiv

Sarajevo. Ova institucija prethodno je objavila dva sveska kataloga rukopisa iz svoga fonda (*Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak 1, Obradio: Mustafa Jahić, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2010; *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak 2, Obradio: Haso Popara, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2011).

Svojim sadržajem, odnosno rukopisnim fondom, ovaj, treći svezak razlikuje se od prethodna dva po tome što je njime u potpunosti predstavljena jedna privatna kolekcija rukopisa. Naime, riječ je o porodičnoj biblioteci porodice Okić, hfz. Mehmeda Teufika Okića, muderrisa Osman-kapetanove medrese u Gračanici i njegova sina, istaknutog profesora i intelektualca 20. stoljeća, Muhameda Taiba Okića. Ukupan broj rukopisnih kodeksa obuhvaćenih ovim katalogom je 158, a broj predstavljenih djela na arapskom, turskom, perzijskom i bosanskom jeziku je 276. S obzirom na to da je riječ o porodičnoj kolekciji jedne ulemanske porodice, ne čudi činjenica da je najveći broj napisanih djela iz oblasti tedžvida (nauke o čitanju kur'anskog teksta), islamskog prava, gramatike arapskog jezika, književnosti i islamskog vjerovanja. Naravno, kako je riječ o široko obrazovanim intelektualcima, u ovoj kolekciji su, u nešto manjem broju, zastupljena i djela iz drugih oblasti, kao što su sintaksa arapskog jezika, etika, hadis, logika, disputacija i dr.

Rukopisna kolekcija porodice Okić sadrži i nekoliko djela domaćih autora, što uvećava njenu vrijednost. Riječ je o djelima Hasana Kafije

Pruščaka (*Azhār al-rawdāt fī šarḥ Rawḍāt al-ğannāt*, MTO 99; prijevod djela *Uṣūl al-ḥikam fī nizām al-'ālam* na turski jezik, MTO 137; *Ḥaḳīqa al-šalā fī šarḥ Muqaddima al-šalā*, MTO 116/1; *Maqāla fī al-ta'zīr al-šar'ī*, MTO 21/1; *Ta'liqāt 'alā kitāb al-da'wā – Risāla fī al-da'wā*, MTO 21/2; *Risāla fī bayān lafẓ čalab wa čalabī / Risāla fī tašḥīḥ lafẓ čalabī*, MTO 61). Pored Pruščakovih djela, ova kolekcija sadrži i tri djela Muhameda Musića Allameka Bošnjaka (*Tafsīr sūra al-Faḥ*, MTO 131; *Šarḥ al-risāla al-šamsiyya*, MTO 11; *Ḥaṣiya 'alā al-Fawā'id al-ḍiyā'iyya*, MTO 6), dva djela Muhameda Hevaija Uskufija (*Maqbūl-i 'ārīf*, MTO 25; tri pjesme *Abyāt li Hawā'ī*, MTO 50), te po jedno djelo Hasana Duvnjaka (*Mağma' al-ğawāhir*, MTO 113/2), Ibrahima Opijača (*Risāla fī manāqib al-Šayḥ Yūyō Muṣṭafā ibn Yūsuf al-Mostārī*, MTO 27), Mustafe Muhlisija (*Dalīl al-manāhil wa muršid al-marāḥil*, MTO 114). Osim toga, u *Katalogu* nalazimo i podatke o diplomu (iğāza) iz kaligrafije, koju je izdao sarajevski kaligraf porijeklom iz Konjica Ismā'īl al-Ḍihnī svome učeniku Aḥmadu al-Muḥtārju (Ahmed Burek), također poznatom sarajevskom kaligrafu iz 19. stoljeća. Idžazu/diplomu istog profesora, poznato je, stekli su i Muṣṭafā Nā'ilī i Fadil-paša Šerifović.

Vrijednost ove rukopisne kolekcije dodatno uvećavaju i prijepisi iz pera domaćih prepisivača: hafiz Aḥmad b. Fāḍil zāde, hafiz Salim Alić, As'ad b. Ḥusayn Trnowalī, Munla Kethoda b. Muḥammad Bābī zāde (Babić) Odoša Glamočak,

Muhamed Enveri Kadić, Muḥammad b. Yūsuf al-Bosnawī al-Yayčawī, šejh Mušṭafā Ṭabbāg-zāde (Tabaković), Yūsuf b. Sulaymān Prozorli.

Za situiranje ovih artefakata u vremenu i prostoru vrlo su važne bilješke o vlasnicima. U tom smislu vrijedi spomenuti istaknute pojedince, poput ‘Abdurraḥīma b. Muḥammada Novalije iz Sarajeva, ‘Abdullāha al-Bosnawīja Ismā‘īla al-Muḥāsiba, ‘Abdurraḥīma b. Muḥammada Muftī zāde Travničanina, Ahmed-age Potogije, mula Huseina Husike Olovljanina, Sayfuddīna Fahmīja Kemure, Mula Šāliḥa b. Sulaymāna Spahića, Husejn-efendije Muzaferije, Šakir-efendije Muidovića, Yūsufa b. Ādam-bega Resulbeg zāde (Resulbegović), Yūsufa Dīyā’īja b. ‘Alī Darwiša Āgo zāde (Agić).

U izradi ovog kataloga slijeđena je ustaljena metodologija kataloške obrade rukopisa koja podrazumijeva klasifikaciju prema oblastima iz kojih su djela napisana, a unutar svake oblasti klasifikaciju prema jezicima na kojima su djela napisana (arapski, turski, perzijski, bosanski), i to slijedećim redoslijedom: enciklopedija (1), osnove pravila čitanja Kur’ana / tedžvid (37), komentar Kur’ana (11), tradicija / hadis (9), dogmatika / akaid (20), molitve (5), uvod u islamsko pravo (3), islamsko pravo (32), šerijatskoppravna rješenja / fetve (4), islamsko nasljedno pravo (3), postupak pred šerijatskim sudovima (2), islamski misticizam (4), etika i propovjedništvo (9), filozofija i logika (16), kaligrafija (2), gramatika (morfologija, sintaksa, stilistika) (39), rječnici (10), književnosti (24),

epistolografija (5), historija (8), biografija (9), medicina i farmacija (10), matematika (1), astrologija i astronomija (3), tajanstvene nauke (5). Slijeđena metodologija kataloške obrade potvrđuje dugogodišnju tradiciju publikovanja kataloga orijentalnih rukopisa u Bosni i Hercegovini, gotovo četrdeset kataloga. Vrijedi napomenuti da je sama saradnja sa fondacijom Al-Furqan iznjedrila više od dvadeset kataloga rukopisa baštinskih ustanova Bosne i Hercegovine, te dva reprinta već objavljenih kataloga rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Duboko svjesni važnosti predstavljanja ogromnog rukopisnog blaga Bosne i Hercegovine kao svjedoka minulih vremena i pismenosti na ovim prostorima, s razlogom smo ponosni na tu činjenicu.

Posljednje stranice *Kataloga* zauzimaju indeksi (naslova, naslova u transkripciji, autora, prepisivača, vlasnika, mjesta i ustanova, te kataloški i signaturni indeks), čime je olakšana prohodnost kroz *Katalog* i njegovo korištenje. U sekciji *Prilozi* ponuđene su reprodukcije najljepših i najvrednijih rukopisa iz ove kolekcije.

Izdavaču i priređivaču Hamzi Laviću upućujemo najiskrenije čestitke na objavljivanju trećeg sveska *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, čime smo obogaćeni novim saznanjima o bogatstvu i raznovrsnosti rukopisne ostavštine jedne ugledne ulemanske porodice kakva je bila porodica Okić.

Madžida Mašić